

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ — ЖИТЯ І НАУКОВА СПАДЩИНА

(До 150-річчя від народження)

12 березня 2013 р. минуло 150 років від народження геніяльного вченого-енциклопедиста, мислителя, гуманіста і природознавця світового рівня, українця з походження, академіка Володимира Вернадського. Вченому були властиві універсальності і нетривіальність мислення, унікальна архітектоніка наукових побудов, гуманістичний підхід до аналізу й вирішення будь-яких наукових, суспільних чи політичних проблем. „В. І. Вернадський — явище унікальне в історії науки і мистецтва з часів Відродження, лише тоді існували унікальні генії“¹. Він уособлює когорту тих небагатьох учених, які не просто досягнули вагомих результатів у певній галузі науки, але й зуміли синтезувати здобутки своєї епохи та сформувати цілісний науковий світогляд. Його незабутнє ім'я, багаторічна наукова діяльність, неперевершена творча спадщина золотим фондом увійшли в скарбницю світової науки.

Народився В. Вернадський 12 березня 1863 р. у Петербурзі в сім'ї відомого дворянського роду Вернадських, що мала українське козацьке коріння (батько був професором політекономії Київського університету св. Володимира). Дитинство і юність В. Вернадського провів у Харкові. 1873 р. вступив до Харківської гімназії, але 1876 р. батько вийшов у відставку і родина Вернадського оселилася в Петербурзі, де він продовжив навчання у місцевій гімназії. Після її закінчення навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Ще студентом В. Вернадський брав участь у ґрунтознавчій експедиції В. Докучаєва — основоположника ґрунтознавства, матеріали якої слугували основою перших наукових праць. Після закінчення університету В. Вернадський п'ять років працював на посаді консерватора (хоронителя) мінералогічного кабінету Петербурзького університету.

1889 р. вийхав за кордон у відрядження. Спочатку відвідав Італію, потім Німеччину, де працював під керівництвом П. Грота. Згодом брав участь у геологічній експедиції в Альпи, разом із делегатами IV Геологічного конгресу відвідав Уельс. Пізніше переїхав до Парижа, де працював у лабораторіях А. Лешательє з вивчення поліморфізму і Ф. Фуке з синтезу мінералів. Ці дослідження

Володимир Вернадський. 1900 р.

лягли в основу його магістерської роботи „О групі силліманіта и глинозем в силикатах“, яку захистив 1891 р. Того ж року став приват-доцентом мінералогії і кристалографії Московського університету і розпочав педагогічну діяльність.

1898 р. В. Вернадський захистив докторську дисертацію „Явление скольжения кристаллического вещества“ і його було обрано професором. 1904 р. підготував підручник „Основы кристаллографии“, а з 1908 р. розпочав працю над публікацією фундаментальної праці „Опыт описательной минералогии“, яка, як і праця „Істория минералов земной коры“, незакінчена, але за детальністю опису мінералів і широтою охоплення ці праці не мають аналогів у світовій літературі.

На початку 1911 р. В. Вернадський разом із багатьма вченими подав у відставку на знак протесту проти репресивної політики царського уряду. Він купив невелику ділянку землі в с. Шишаках на Полтавщині, куди переїхав зі сім'єю.

1913 р. поїхав у Канаду на XIII геологічний конгрес і здійснив мандрівку Америкою. 1914 р. його призначено директором Геологічного і мінералогічного музею Російської АН. З 1915 р. очолює Комісію з вивчення продуктивних сил Росії.

Наприкінці 1917 р. В. Вернадський переїхав у Полтаву і поселився в будинку Г. Старицького. Через деякий час отримав пропозицію обійняти посаду товариша (заступника) міністра народної освіти в Тимчасовому уряді в Петербурзі. Там познайомився з іншим товаришем міністра професором П. Василенком — істориком України, який був представником України з питань, пов’язаних із вищою школою. Саме від нього, пізніше в травні 1918 р., уже як міністра народної освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського отримав пропозицію переїхати в Київ і очолити Комісію для організації наукових та освітніх інституцій, у тому числі Української академії наук (УАН), яка була створена наприкінці 1918 р. В. Вернадського було обрано одним із перших її дійсних членів (фізико-математичного відділення) і першим президентом. За короткий час вчений здійснив гігантську діяльність з розробки структури УАН, домігся підтримки П. Скоропадського в організації роботи новоство-

¹ Лапо А. М. „Миры Вернадского: от кристалла до ноосферы“. Антология литературы о В. И. Вернадском за сто лет (1898—1998).— СПб., 2000.

рених при УАН інституцій — Державного українського університету та Національної бібліотеки. В концепції вищої школи він прагне до організації демократичної моделі вищої освіти, що передбачала широку автономію внутрішнього життя та самостійність закладів. Але вже через місяць після заснування УАН гетьман зрікся влади і виїхав за кордон. Почався довгий ланцюг змін влади. У зв'язку з репресіями проти кадетів, що очолили рух за відкриття Установчих зборів (більшовики оголосили їх „ворогами народу“), В. Вернадський у щоденнику пише: „Сьогодні не почував вдома. Вирішив виїзджати. Здається на загальну думку, що пізно [...] Почав готоватися до від'їзду в Полтаву — можливо вдастся [...] Вчора була черга досить неприємних общукув. [...] Закриті всі газети [...] майбутнє безпросвітне“ (19 листопада 1917 р.)². Поплітична ситуація в Києві ускладнилася у зв'язку з появою денікінців, які спочатку взагалі хотіли закрити УАН, назвавши її центром „хоячівського сепаратизму“, пізніше, під тиском громадськості вони визнали її існування, але на правах не національної української, а як регіонального відділення єдиної Всеросійської АН. З будинку зривають вивіску „Українська Академія наук“, переводять діловодство на російську мову, закривають український університет. У щоденнику В. Вернадський занотовує: „Гибнет Академия, на которую потрачено много усилий. Но у меня нет горького чувства, я отношусь ко всему этому спокойно, ибо я чувствую, что след ею оставленный, не пропадет и она свое дело сделала“. Він намагався всіма засобами зберегти УАН, двічі їздив на переговори до Ростова-на-Дону в ставку генерала Денікіна, але отримати задовільного рішення не вдалося. Ростов і Кіїв роз'єднали фронти, повернення до роботи в УАН стало неможливим і В. Вернадський у січні 1920 р. опинився в Криму, де брав участь у заснуванні Таврійського університету в Сімферополі (нині — Національний університет імені В. І. Вернадського) та став його професором, а згодом і ректором. У той час учений зустрівся з бароном Врангелем, який висловив задоволення з обрання його ректором і обіцяв сприяння. Саме це утримало Вернадського від еміграції, оскільки після листа його до Британської асоціації наук до Севастополя прибув англійський військовий корабель з наказом доставити вченого зі сім'єю до Англії.

У лютому 1921 р. В. Вернадський поїхав до Москви, а звідти — до Петербурга, де знову працював в АН. 1922 р. разом із В. Хлопіним створив Радієвий інститут, який очолив.

1923 р. В. Вернадського офіційно відряджено до Парижа (для читання лекцій в Сорбоні). Фактично, вчений з дружиною і доњкою виїхав до Ев-

ропи, де читав лекції з геохемії в університетах Чехії, Франції, Англії. 1924 р. В. Вернадського обрано почесним членом Наукового товариства імені Шевченка. На початку 1926 р. за посередництва О. Ферсмана В. Вернадський разом із дружиною повернувся до Ленінграда, а у вересні того самого року у Києві очолив II Всесоюзний з'їзд геологів.

1928 р. його призначено директором біохемічної лабораторії, яка була виділена в самостійну структуру на базі раніше ним організованого відділу живої речовини КЕПС.

1935 р. вчений переїхав до Москви. У 1938 р. організував виставку метеоритів, був обраний головою комітету з метеоритів АН СРСР. Наприкінці 1939 р. востаннє побував у Києві — на наукових конференціях.

1941—1944 рр. евакуйований з родиною в Казахстан. Після евакуації повернувся у Москву і, незважаючи на стан здоров'я, працював над книжкою життя — „Химические строения биосфера земли и ее окружение“, розбирав і впорядковував архіви, готував матеріал до задуманої книжки „Пережитое и передуманное“, досліджував історію науки.

Помер В. Вернадський 6 січня 1945 р. на 82-му році життя.

Життя і діяльність В. Вернадського тісно пов'язані з Україною. Адже восени 1917 р. він змушеній був через свої політичні переконання рятуватися в Україні від більшовицького терору в Росії. В. Вернадський завжди називав себе українцем. З Україною пов'язана плідна науково-організаційна праця вченого. Про свою діяльність зі створення УАН і національної бібліотеки в 1918—1919 рр. учений писав М. Василенкові: „Ви знаєте, яка дорога мені Україна і як глибоко українське відродження проникає до всього моого національного та особистого світогляду, і я вважаю, що на мою долю випало багато щастя брати в цьому участь“³.

У київський період В. Вернадський паралельно з організаційною діяльністю майже щоденно працював над проблемами біохемії й біосфери, які розпочав вивчати на Полтавщині, читав студентам лекції на ці теми.

У Києві В. Вернадський закінчив оригінальний курс лекцій з геохемії, який спершу прочитав у Київському (1918), потім — Таврійському (1920) університетах, а оновлений курс — в уже згадуваних закордонних вишах, у тому числі Парижі (Сорбона, 1922—1924). Вперше книжку „Геохемія“ „La geochemie“ опубліковано французькою мовою 1924 р. Її він надіслав в УАН у супроводі листа, написаного українською мовою⁴.

Душою й думкою В. Вернадський завжди був з Україною, а українську культуру і мову вважав

Володимир Вернадський і його асистент у Московському університеті.
Зліва направо: Вісаріон Карапеев, Григорій Касперович, Володимир Вернадський, Олександр Ферсман, Павло Алексат. 1911 р.

² Вернадский В. И. Дневники. 1917—1921. Октябрь 1917 — январь 1920.— К., 1994.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 20, арк. 22.

⁴ Ситник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. Я. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине.— К., 1988.

рідними⁵. Вчений дуже болісно сприймав сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), що дискримінували українську мову, літературу і культуру. Українське питання хвилювало В. Вернадського все свідоме життя. Про це свідчать його записи в щоденниках і спеціальна стаття „Украинский вопрос и русское общество“. Вважають, що вона написана десь 1915 р., але опублікована тільки в 1988—1990 рр.

У сім'ї вченого надзвичайно любили українські пісні. Тісні зв'язки підтримував В. Вернадський з багатма відомими діячами української культури, зокрема Агатангелом Кримським, Михайлом Драгомановим, який познайомив його з Михайлом Павликом та Іваном Франком.

1880 В. Вернадський написав вірш про Україну, який актуальний і нині:

*Украина, родная моя
сторона,
Века ты уже
погибаешь...
Но борешься, бъешься,
бедняжска, одна
И в этой борьбе
изнываешь...
В минуту погибели
крайней твоей
Детей твоих дух
пробуждался,
Старались свободу
найти от цепей
И ум их тобой
восхищался...*

Неперевершеною, звичайно, є наукова спадщина В. Вернадського. Вона унікальна, фундаментальна, багатогранна, охоплює різні наукові напрями як у галузі природничих, так і соціогуманітарних наук. Учений залишив значну наукову спадщину не лише як видатний вчений-природознавець, а й як історик науки і мислитель, організатор науки та вищої школи, громадсько-політичний діяч. Ця спадщина докладно проаналізована на сторінках „Вісника НАН України“ (2013, № 3), присвяченого 150-річчю від народження В. Вернадського, зокрема у вступному слові президента НАН України Б. Патона і в чотирьох обширних публікаціях⁶. Ці публікації є узагальненiem вступом до видання серії „Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського“, започаткована НАН України і присвячена 150-річчю від народження. В них проаналізовано внесок В. Вернадського у розвиток природничих і гуманітарних наук, організацію науки та вищої школи в Україні. Одним із найбільш вагомих серед природничих наук є внесок ученої у розвиток геологічної галузі, в якій, за оцінкою О. Ферсмана,

30 відсотків посідають праці мінералогічного спрямування, 33 відсотки припадає на біохемію (17 відсотків) і геохемію (16 відсотків), по 12 відсотків — на радіоактивність та загальні питання науки, 7 — на кристалографію і по 3 на ґрунтознавство та корисні копалини.

В. Вернадський належить до вчених широкого профілю: почавши з кристалографії і мінералогії, наприкінці життя створив концепцію ноосфери, в якій сформулював принципи взаємодії природи і суспільства. Біосферу, змінену людською практикою і пристосовану до задоволення своїх потреб, В. Вернадський назвав ноосферою. „Під впливом наукової думки з людської праці біосфера переходить у новий етап — у ноосферу“⁷. Науки і наукові концепції, що розробляв учений, охоплюють 25 наукових напрямів, які можна розділити на дві групи:

— створені його власними зусиллями або з його активною участю (генетична мінералогія, радіогеологія, вчення про симетрію і дисиметрію, вчення про живу речовину, біогеохемія, концепція біосфери, вчення про ноосферу та ін.);

— у створенні яких В. Вернадський прямої участі не брав, проте в їхню розробку і розвиток зробив значний внесок (геометрична кристалографія, кристалофізика, кристалохемія, загальна геологія, географія, гідрогеологія, метеоретика, екологія, філософські проблеми тощо).

Серед найважливіших заслуг В. Вернадського в природничій галузі можна виділити:

- 1) перетворення мінералогії описової в генетичну;
- 2) перетворення генетичної мінералогії в геохемію;
- 3) створення в середині 20-х років ХХ ст. нової науки біогеохемії; 4) створення нової науки — радіогеології; 5) створення вчення про ноосферу. Чільне місце посідають також праці, присвячені освіті, організації науки та освіти, історії науки.

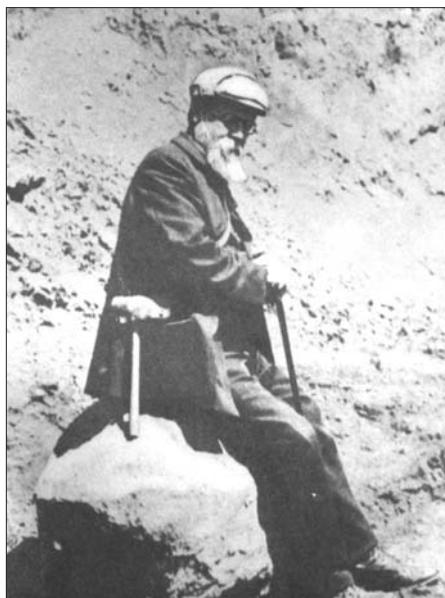
Наукову спадщину В. Вернадського становлять понад 400 опублікованих праць. Деякі з них вийшли друком через багато років по його смерті. Ще майже сто праць зберігається у рукописних фондах. Okрім того, вчений залишив у спадку нащадкам щоденники, бібліографічні записи, офіційні та приватні листи, в яких він торкається різних наукових проблем.

Напередодні відзначення ювілею вченого у серії „Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського“ вийшов друком 5-й т. „Мінералогічна спадщина Володимира Івановича Вернадського“ (Київ, 2012).

⁵ Владимир Иванович Вернадский // Материалы к библиографии (альманах „Прометей“).— Москва, 1998.— Т. 15.— С. 265.

⁶ Патон Б. В. Вступне слово // Вісник НАН України.— 2013.— № 3.— С. 5—7; Загородній А. Г., Волков С. В., Онищенко О. С., Шестопалов В. М. В. І. Вернадський — вчений, мислитель, організатор науки // Там само.— С. 8—37; Онищенко О. С., Смолій В. А., Дубровіна Л. А. В. І. Вернадський і Україна // Там само.— С. 97—170; Онищенко В. І. Динаміка зростання дослідницьких інтересів В. І. Вернадського // Там само.— С. 67—77; Павлишин В. І. Академік В. І. Вернадський у Києві: науково-організаційна діяльність в галузі мінералогії та суміжних наук // Там само.— С. 78—87.

⁷ Вернадський В. І. Наукова думка, як планетне явище. Вибрані праці / Переклад М. І. Кратко.— К., 2005.— С. 107.

Володимир Вернадський. 1910 р.

В. Вернадський був людиною творчою, цілком відданою науці. Свої роздуми та ідеї, над якими працював, він фіксував у щоденнику. Але найповніше його особистість розкривається у листуванні (приватному та офіційному). У листах видно, як змінюються наукові, політичні, громадські погляди вченого, як він еволюціонує, як уболіває за науку та її майбутнє, переймається варварською експлуатацією природних ресурсів.

В архіві В. Вернадського зберігається понад 2000 кореспонденцій, серед його кореспондентів відомі вчені і діячі культури того часу — М. Андrusov, О. Архангельський, О. Богомолов, О. Виноградов, Ю. Вульф, В. Гольдшмідт, В. Докучаєв, Д. Григор'єв, І. Губкін, М. Драгоманов, М. Жуковський, О. Карпінський, В. Короленко, А. Лакруа, Ю. Левінсон-Лейнг, М. Склодовська-Кюрі, В. Обручев, К. Тимирязєв, С. Федоров, П. Флоренський тощо.

У шостому розділі 5-го тому Вибраних праць В. Вернадського зібрані цитати листувань (> 380), які поділені за основними проблемами. Найбільша кількість припадає на проблеми геологічної галузі — понад 200 цитат. Виділено такі:

1. Про методологію пізнання, методи і методики досліджень — 86 цитат.

2. Про організацію науки і наукових досліджень — 63 цитати.

3. Про підготовку дисертацій, роботу з рукописами, видавничу справу — 19 цитат.

4. Про роботу з молоддю, вимоги до підготовки кадрів, вибори в академію — 12 цитат.

5. Про охорону земних надр і дбайливе ставлення до природи — 12 цитат.

6. Про ставлення влади до науки і науки до влади, про науковий патріотизм і націоналізм у науці — 22 цитати.

Найактивнішим було листування В. Вернадського з ученими, з якими його пов'язувала тісна праця у наукових та навчальних установах (В. Докучаєв, Б. Личков, О. Ферсман, Д. Григор'єв). З них найбільше листувань належить Б. Личкову (2 кн.) і О. Ферсману (1 кн.). Але, як не дивно, найбільше ідей та роздумів про роль і завдання науки викладено у листах до дружини вченого Наталії (5 кн.).

Звичайно, наведені в цитатах висловлювання видатного вченого сприймаються сьогодні по-різному: деякі здаються наївними, а в деяких убачаємо такі ідеї, що випередили хід часу більш ніж на сторіччя. Зокрема, Борис Личков відзначає величезне багатство ідей вченого: „Ім, по-моєму, належить величезне майбутнє, але вони так випередили свій час, що їх зовсім мало хто розуміє. І, Ви Володимире Івановичу давно уже йдете на багато, багато років попереду Ваших сучасників. [...] Приємно це усвідомлювати, що 45 років назад

Ви так випередили думку свого часу, що її хід не догнав Вас до цих пір. Це теж саме, що й у випадку з Є. С. Федоровим і його школою, стосовно яких Ви так яскраво написали, що наука їх до цих пір не догнала також“⁸. У листуванні із Б. Личковим простежується туга Вернадського за Україною, Києвом, УАН: „Весь час багато думав і про Вас і про Київ“; „І дорогий мені Київ і київські учени центри весь час мені близькі“; „Жахливо хочу потрапити до Києва!... Мені дорога всіляка вісточка про наукову роботу в Києві та в Україні“⁹.

Відзначимо також, що В. Вернадський був далекоглядним організатором науки, прозорливим аналітиком, пророком атомного віку, оптимістом у поглядах на майбутнє людства. Саме глибинне осмислення речовинних дисциплін, напрацювання фундаментальних принципів взаємодії людини і каменю, суспільства і природи призвели його до геніального відкриття — вчення про біосферу та ноосферу.

У статті „Нескілько слов о ноосфері“ (1944) вчений пише: „Ноосфера є новим геологічним явищем на нашій планеті. У ній людина вперше стає величезною геологічною силою. Вона може і повинна своєю працею і розумом передбудовувати область свого життя, передбудовувати докорінно порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються дедалі ширші можливості [...] Ми можемо дивитися у наше майбутнє впевнено. Воно в наших руках. Ми його не випустимо“¹⁰.

Важливо також відзначити передбачення В. Вернадським

шляхів досліджень і вирішення численних проблем охорони природи, особливо пов'язаних із відкриттям енергії радіоактивності. Зокрема пророчими були його застереження щодо атомної енергії. Адже незабаром настане час, коли людина отримає атомну енергію — таке джерело сили, яке дасть їй можливість будувати своє життя, як вона того забажає. Але виникає запитання: чи зуміє людина використати цю силу, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Далі він підкреслює, що вчені не мають заплющувати очей на можливі наслідки їхньої наукової роботи, вони повинні бути відповідальними за наслідки своїх відкриттів. В. Вернадський застерігав людство від можливості самознищення. На жаль, ці пророчі слова не були почуті. Сотні тисяч японців заплатили своїми життями за експерименти з атомною зброєю і щонайменше десятки тисяч українців за експерименти з „мирним атомом“.

Більша частина наукових здобутків В. Вернадського не втратила свого значення. Вони знайшли продовження й розвиток у відповідних наукових напрямах досліджень і установах, започаткованих у багатьох наукових центрах колишнього СРСР, зо-

Володимир Вернадський з дружиною Наталією. 1911 р.

⁸ Переписка В. І. Вернадського з Б. Л. Личковим.— Москва, 1979.

⁹ Там само.— С. 30—31, 35.

¹⁰ Вернадський В. І. Кілька слів про ноосферу. Вибрані праці / Переклад М. І. Кратко.— К., 2005.— С. 273, 275.

крема, в Україні. Водночас чимало ідей з наукового його доробку ще не впроваджені і не розвинені.

Донині актуальні слова О. Ферсмана: „Десятиліттями, цілими сторіччями, будуть вивчатися та поглиблюватися його геніальні ідеї, а в працях його — відкриватися нові сторінки, які слугуватимуть джерелом нових пошуків; багатьом дослідникам доведеться вчитися його гострої, наполегливої і відкарбованої, завжди геніальної, але важко зrozумілої творчої думки; молодим же поколінням він завжди буде слугувати вчителем у науці та яскравим зразком плідно прожитого життя”¹¹. „З 1900 по 1911 рр. міцніла наукова сім'я навколо нього. Одні з його учнів дуже швидко починали нове наукове життя, створюючи нові школи, як Л. Л. Іванов (Дніпропетровськ), О. О. Твалчрелидзе (Тбілісі), П. П. Пилипенко (Томськ), С. П. Попов; інші відхо-

дили в інші центри нашої країни — в Петербург, Варшаву, Єкатеринбург і навіть Львів. „Школа Вернадського“ стала не гаслом, а справжнім центром наукової думки і великих людів — професори і академіки — виростали навколо нього, завжди надихнені життєвими соками його живих ідей”¹².

Академік Вернадський був і залишається геніяльним ученим, енциклопедистом і мислителем, внесок якого у розвиток науки важко переоцінити. Вивчення його наукової спадщини досі актуальні, в тому числі і для розв’язання багатьох сучасних українських проблем, включаючи політичні. Тому й зацікавлення науковою спадщиною В. Вернадського в Україні, як і в усьому світі, не слабшає, а зростає.

Орест МАТКОВСЬКИЙ

ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МАТЕМАТИК І ПРОСВІТНИК РІДНОЇ ЗЕМЛІ

31 грудня 2012 р. минуло 140 років від народження видатного українського математика Володимира Левицького, чиє життя і творчість були пов’язані з Галичиною, з Науковим товариством ім. Шевченка.

Володимир Левицький прожив довге та змістовне життя, впродовж якого невтомно і широко трудився на ниві української науки та освіти. Працюючи в Галичині, він уперше піднімав небосхил математичної культури на українському ґрунті. Був автором першої наукової статті з математики українською мовою, незмінним редактором першого україномовного наукового часопису з природничих наук, першим підготував і опублікував матеріали до української термінології з математики, фізики та хемії, серед перших був автором українських підручників з математики та фізики для середніх шкіл, фундатором Товариства наукових викладів імені Петра Могили, а також фундатором і викладачем вищої математики Українського технічного університету у Львові.

Народився В. Левицький 31 грудня 1872 р. у Тернополі в сім’ї службовця; дід і прадід були священиками. Навчався у гімназіях у Золочеві, Тернополі та Львові, де 1890 р. склав іспит зрілості.

З 1890 по 1894 р. В. Левицький навчався на філософському факультеті Львівського університету, де слухав лекції з математики та фізики професорів Ю. Пузини, О. Фабіана, Б. Радзишевського.

Провідним математиком університету на той час був Юзеф Пузина (1856—1919), — відомий вчений у галузі аналітичних функцій. Науковець вперше читав у Львові спеціальні математичні курси, заснував математичний семінар, до роботи в якому залучав і студентів, пропонуючи їм нову літературу та різні теми для наукової роботи. Під керівництвом Ю. Пузини ще в університеті В. Левицький написав свою першу наукову працю „Про симетричні вираження з вартостей функції mod-m“, яку опублікував спочатку польською¹, а згодом українською мовою (у перекладі П. Огоновського)². Це була перша в історії фахова стаття з математики, надрукована українською мовою.

11 травня 1893 р. відбулися Загальні збори НТШ, на яких було утворено Математично-природописно-лікарську секцію Товариства, директором якої обрано біолога Івана Верхратського. До складу секції увійшло 54 особи, серед них троє математиків: Петро Огоновський, Володимир Левицький і Клим Глібовичський.

Уже на п’ятому засіданні секції молодому випускникові університету В. Левицькому було доручено укладти українську фізичну та математичну термінологію.

Після закінчення університету у вересні 1894 р. В. Левицький отримав місце помічника вчителя математики в українській Академічній гімназії у Львові. У травні 1895 р. він склав учительський іспит з фізики і математики та отримав повну

¹¹ Ферсман А. Е. Жизненный путь академика Владимира Ивановича Вернадского (1863—1945) // Записки Всесоюз. минерал. об-ва.— 1946.— Сер. 2.— Ч. 75.— Вып. 1.— С. 5.

¹² Там само.— С. 22.

¹ Lewicki W. O wyrazeniach symetrycznych z wartosci funkcji mod-m // Prace mat.-fiz.— 1894.— T. 6.— S. 5—19.

² Левицький В. Про симетричні вираження з вартостей функції mod-m // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1894.— Т. IV.— С. 124—139.

учительську кваліфікацію з правом викладання у тодішніх українських і польських гімназіях.

У жовтні того самого року В. Левицький на рік пішов до війська, а по закінченні служби отримав звання лейтенанта артилерії та став дійсним учителем гімназії у Тернополі.

М. Грушевський (голова НТШ у 1897—1913 рр.) запропонував йому переїхати до Львова для роботи в НТШ, однак В. Левицький продовжує вчителювати у Тернополі, приділяючи багато часу науковій праці. В той час він опублікував низку наукових статей українською, польською та німецькою мовами.

На десятому засіданні Математично-природописно-лікарської секції, що відбулося в лютому 1897 р., на пропозицію М. Грушевського було вирішено видавати окремий друкований орган секції „Збірник“, редакторами якого стали І. Верхратський та В. Левицький.

У „Збірнику“ В. Левицький редактував статті з математики, фізики та хемії, а також продовжував працювати над укладанням української термінології з цих наук. У „Записках НТШ“³ вчений опублікував „Додатки до термінології математичної“, які стали першою публікацією з української математичної термінології; вони містили 69 термінів, поданих у вигляді українсько-німецького словника. У „Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ“⁴ В. Левицький надрукував обширні „Матеріяли до математичної термінольогії“, що складалися з двох частин (елементарної та вищої математики) і стали основою для створення подальших термінологічних словників. Пізніше В. Левицький опублікував „Матеріяли до фізичної термінології“ (у чотирьох частинах) та „Начерк хемічної термінології“.

Водночас В. Левицький плідно працював над створенням українських підручників. Серед них — „Алгебра для вищих класів шкіл середніх“ (1906, ч. I; 1908, ч. II) у співавторстві з П. Огоновським та „Фізика для вищих класів“ (1912, 672 с.). Останній тривалий час був одним із найкращих підручників з фізики і в 1924 р. його перевидали у двох частинах.

На початку 1900 р. В. Левицький склав із відзнакою докторські іспити з математики та філософії, а в 1901 р. захистив докторську дисертацію.

1899 р. у Львові була створена Національно-демократична партія, одним із завдань якої було відкриття у Львові українського університету. Завдяки старанням Олександра Барвінського для потреб майбутнього університету кільком українцям було призначено державну стипендію та відпустку для наукових студій у наукових центрах Європи. Серед них був і В. Левицький, який разом із дружиною Софією 1901 р. виїжджає на два роки

на навчання до Німеччини. Один семестр В. Левицький студіював математику в Геттінгенському інституті математики, куди на початку ХХ ст. перемістився центр німецької математичної науки. Тут він слухав курси лекцій Ф. Кляйна з проективної геометрії та Д. Гільберта з інтегрального числення, брав участь у семінарі Ф. Кляйна.

Решту свого наукового відрядження В. Левицький провів у Берліні. У Берлінському університеті слухав лекції з математики Г. Шварца, Ф. Фробеніуса, І. Фукса, Е. Ландау, багато працював у наукових бібліотеках, де була література зі всього світу; відвідував лекції знаменитого історика стародавнього світу Е. Мейєра та філософа Ф. Паульсена.

На той час В. Левицький уже був автором понад 30 наукових статей, головно, з теорії аналітичних функцій. Після закордонного стажування В. Левицький у вересні 1903 р. обійняв посаду вчителя 5-ї державної гімназії у Львові та розпочав активне громадське життя. Його обирають секретарем Українського педагогічного товариства (засноване 1888 р.).

Оскільки відкриття українського університету у Львові затягувалось, то, щоб якось компенсувати брак українського вищого навчального закладу, 1907 р. створено (здебільшого стараннями Олександра Колесси) Товариство наукових викладів імені Петра Могили. Серед 13 фундаторів товариства поряд із професорами О. Колессою, С. Дністрянським, С. Смаль-Стоцьким, І. Пуллюєм був також В. Левицький.

У 1903—1914 рр. наукова діяльність В. Левицького головно була спрямована на популяризацію наукових знань. Він надрукував багато своїх статей в журналах „Учитель“, „Наша школа“, „Економіст“, переклав чимало наукових праць, переважно з німецької мови.

1909 р. В. Левицького обирають дійсним членом іноземних математичних товариств „Circolo matematico di Palermo“ (Палермо, Італія) та „Deutsche Matematiker-Vereinigung“ (Лейпциг, Німеччина).

У 1914 р. В. Левицького запросили працювати у міністерстві освіти у Відні. Але з початком Першої світової війни він як офіцер іде до війська. Під час карпатської кампанії потрапив до російського полону, який відбував у Пензенській губернії, а на весні 1918 р. В. Левицький повернувся до Львова.

21 серпня 1918 р., на пропозицію київської Термінологічної комісії, у Львові при Математично-природописно-лікарській секції НТШ організовано Термінологічну комісію на чолі з В. Левицьким. Однак через окупацію Львова поляками у 1919 р. співпраця цих двох комісій припинилася і поновилася лише в 1926 р. За подвійною редакцією (київської та львівської комісій) вийшла 2-га та 3-тя

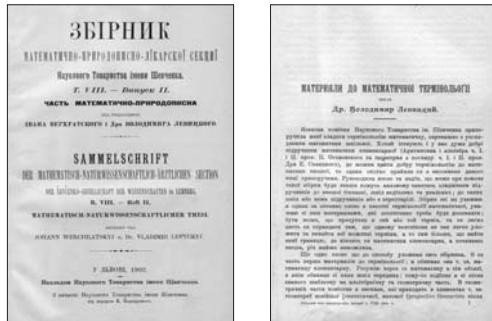
Володимир Левицький

³ Левицький В. Еліптичні функції модулів. Додатки до термінольогії математичної // Записки НТШ.— Львів, 1895.— Т. VII, кн. III.— С. 1—30.

⁴ Левицький В. Матеріяли до математичної термінольогії // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ.— Львів, 1902.— Т. VIII.— Вип. II.— С. 1—33.

частини „Математичного словника“, а також 3-тя частина „Зоологічної номенклатури“.

В 1919—1924 рр. В. Левицький працював інспектором середніх шкіл, а в 1924—1930 рр.— фаховим

Володимир Левицький. „Материяли до математичної термінології“, опубліковані у редактованому автором „Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ“. Львів, 1902 р.

інструктором математики та фізики в гімназіях, що належали до Львівського шкільного округу. Поряд з цим у 1920—1923 рр. він читав лекції з вищої математики, а також вступ до космографії в Українському таємному університеті у Львові. У червні 1921 р. В. Левицького обирають продеканом філософського відділу цього університету (університет працював з 1920 по 1925 р.).

У 1923 р. польська влада наказала розпочати дисциплінарне слідство проти всіх урядовців-українців, що викладали в таємному університеті. Тому, щоб не позбутися державної посади, В. Левицький уже 1923 р. мусив припинити роботу в університеті.

28 березня 1921 р. після восьмирічної перерви відбулися збори членів НТШ, на яких В. Левицького обирають до складу керівництва НТШ. Він очолив Математично-природописно-лікарську секцію, Термінологічну комісію, став членом Видавничої, Друкарської та Фізіографічної комісій. У 1926—1932 рр. В. Левицький був заступником голови НТШ, а в 1932—1934 рр.— головою НТШ. Посаду голови НТШ він залишив через погіршення стану здоров'я, але продовжував очолювати Математично-природописно-лікарську секцію та редактувати „Збірник“ цієї секції. Був редактором „Збірника“ від першого (1897) і до

Володимир Левицький. „Вартість математики“, опублікована у збірнику „Математика серед наук“. Львів, 1927 р.

останнього 32-го тому (1939). З 1924 р. секція почала видавати журнал „Sitzung-berichte“ (німецькою мовою), де друкувались повідомлення про діяльність секції, а також короткі математичні

статті. Це видання розсилали в обмін до бібліотек багатьох країн світу.

В. Левицький упродовж багатьох років був постійним співробітником амстердамського бібліографічного журналу з математики „Revue semestrielle des publications mathématiques“, де реферував усі математичні видання, що виходили українською мовою, чим значно спричинився до популяризації за кордоном досягнень українських математиків.

У 1925 р. налагоджується тісний зв'язок НТШ з ВУАН. Дійсними членами НТШ були обрані київські математики Д. Граве, М. Кравчук, М. Крилов, М. Куренський. Особливо велика дружба поєднувала В. Левицького з М. Кравчуком.

На рекомендацію академіка М. Крилова, 1927 р. В. Левицького обрано членом французького математичного товариства в Парижі „Societe mathematique de France“, а 1929 р. за поданням М. Кравчука — почесним членом щойно створеного Київського математичного товариства.

М. Кравчук неодноразово запрошуав В. Левицького на роботу до Києва, але він відмовлявся. І цим уникнув гіркої долі своїх товаришів математика М. Чайковського (дійсного члена НТШ з 1913 р.) та географа академіка С. Рудницького, які

Праці Володимира Левицького, присвячені суспільно-політичним проблемам. Віденсь, 1915 р.; Львів, 1933 р.

наприкінці 20-х рр. ХХ ст. переїхали з Галичини в Східну Україну і були репресовані. Така ж доля спіткала академіка М. Кравчука, який загинув 9 березня 1942 р. на Колимі.

У 20—30-х роках ХХ ст. В. Левицький брав активну участь у створенні різних педагогічних товариств (зокрема, в організованому в 1927 р. Товаристві прихильників освіти у Львові він був головою Фізико-математичної секції), у проведенні шістьох з'їздів українських природодослідників, інженерів та лікарів; редактував математичні та фізичні матеріали для української загальної енциклопедії, видавав популярні брошюри, присвячені історії науки, астрономії, фізиці.

Зі жовтня 1939 р. В. Левицький працював спочатку в новоствореному Львівському педагогічному інституті, а в 1940—1953 рр.— у Львівському державному університеті ім. І. Франка (нині — Львівський національний університет ім. І. Франка), де в 1941 р. йому було присвоєно звання професора. В університеті, працюючи на кафедрах математичного аналізу, а потім теорії функцій, В. Левицький читав для студентів курси диференціальних рівнянь, а також спецкурси з теорії функцій комплексної змінної, еліптичних та автоморфних функцій.

Відійшов із життя Володимир Левицький 14 липня 1956 р. Його поховали на Личаківському

цвінтарі у Львові. В газетах некролог не з'явився. Та й згодом не часто згадували про нього, бо завжди перебував на державницьких позиціях. Уперше після смерті В. Левицького математична громада Львова широко почула про нього наприкінці грудня 1972 р. на засіданні Клубу творчих математиків (під керівництвом В. Скоробогатька), присвяченому 100-річчю від народження В. Левицького, де Б. Пташник виголосив доповідь на тему: „Життєвий і творчий шлях видатного українського математика Володимира Левицького“. А в 1991 р. П. Хобзей у Збірнику нарисів „Аксіоми для нащадків“ опублікував обширну статтю про В. Левицького. 15 січня 1998 р. у Львові було відкрито художньо-меморіальну таблицю видатним українським математикам, просвітникам, членам НТШ, професорам Львівського університету Володимирові Левицькому, Миронові Зарицькому (21. 05. 1889 — 19. 08. 1961) та Миколі Чайковському (02. 01. 1887 — 07. 10. 1970), встановлену на будинку головного корпусу ЛДУ.

Перу В. Левицького належить понад 80 наукових, науково-методичних та термінологічних праць.

Основним напрямом наукової діяльності вченого була теорія аналітичних функцій (автоморфні та еліптичні функції). В. Левицький дослідив властивості еліптичних модулярних форм, модулярну еліптичну функцію та її обернення; знайшов диференціальне рівняння, розв'язком якого є функція; застосував модулярні групи для обчислення деяких видів ланцюгових дробів; встановив зв'язок між функцією Вайєрштраса — основною функцією з теорії еліптичних функцій — і функціями групи Фукса.

Чимало праць В. Левицького стосується окремих питань аналізу, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь, проективної та диференціальної геометрії, історії математики й астрономії.

Другий цикл наукового доробку В. Левицького — наукові огляди з актуальних проблем математики та фізико-математичних проблем, які він опублікував у „Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ“ у 1897—1905 рр. Відзначимо найголовніші з них:

1. „Докази існування інтегралів рівнянь ріжничкових“, де подано огляд доведень теорем існування розв'язків задачі Коші для одного і систем звичайних диференціальних рівнянь.

2. „Класифікація наук математичних“, де викладено основні погляди різних математичних шкіл на класифікацію математичних наук.

3. „Найновіші праці з теорії функцій аналітичних“, де подано огляд праць Е. Бореля і М. Г. Міттаг-Леффлера, зокрема робіт Е. Бореля, які стосуються розбіжних рядів та їх застосувань.

4. „Teорія персня Сатурна“ — огляд теорій П. С. Лапласа, Д. К. Максвела, А. Пуанкаре, С. Ковалевської стосовно кілець Сатурна.

5. „Геометрія метова в геометричній оптиці після теорії Ф. Клейна“, де викладав оптичні теорії Ф. Кляйна, які слухав на лекціях у Геттінгені.
6. „Д. Гільберта основи геометрії“.
7. „Нове угрунтування геометрії Bolyai — Лобачевського“.

Оглядові праці В. Левицького, для яких характерний надзвичайно чіткий виклад із глибоким осмисленням названих проблем, свідчать про його широку обізнаність із різними галузями математичної науки. Ці роботи були ґрунтом для розвитку математичних досліджень в Україні, зокрема в Галичині.

Багато праць В. Левицького присвячено середній школі. Це згадані підручники з алгебри і фізики, методичні та науково-популярні статті: „Деякі інтересні числа“, „Деякі практичні правила подільності“, „Дещо про симетрію, після Е. Маха“, „Інший світ, або четвертий розмір простору“ (Учитель, 1903—1905), „До реформи науки математики

Голова НТШ Володимир Левицький (четвертий зліва у першому ряді) у колі членів НТШ під час відвідин Товариства Олександром Брікнером (другий зліва). Львів, 1933 р. (?)

в середніх школах“, „Твердження Чеви“, „Інтересні таблиці чисел“ (Наша школа, 1909, 1912), „Фелікс Кляйн. Наука геометрії“ (Львів, 1940, 34 с.) [Переклад з нім.] та ін.

Серед науково-популярних статей В. Левицького є й такі, де він з допомогою математичних методів обґрунтуете певні суспільні явища: „Лотерея чисельна і її математична мораль“, „Як заступити чисельну льотерею?“, „Про рільничу артилерію“ („Економіст“, 1904).

Поряд із тим внеском, який зробив В. Левицький у скарбницю науки, велика його культурна і національна заслуга як невтомного організатора математичних сил для популяризації математики серед українців та підготовки молодих кадрів українських математиків у тяжкі часи панування панської Польщі в Галичині. Він був щирим дорадником молоді, яка цікавилася математикою, був учителем західноукраїнської математичної зміні.

Богдан ПТАШНИК

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ — ФІЛОСОФ І МАТЕМАТИК

(До 145-річчя від народження)

Цього року минає 145 років від народження математика, доктора філософії, професора Університету в Белграді, члена Сербської Королівської академії, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Михайла Петровича.

У 90-х рр. XVIII ст. предки математика Михайла Петровича були змушені залишити Україну й оселитися в Сербії на околиці села Юнковци. Петровичі займалися хліборобством, а пізніше — торгівлею. Батько Михайла Никодим Петрович студіював у Києві теологію. Після повернення в Сербію 1865 р. склав іспит на звання професора богословія.

Народився Михайло Петрович 6 травня 1868 р. у Белграді на Косанчевому Валі. Початкову освіту здобув в основній школі в Белграді. 1878 р. він вступив до 1-ї Белградської гімназії. Найбільше його цікавили природничі науки, особливо математика. Вивчав іноземні мови: латинську, французьку, німецьку. Крім того, юний гімназист багато читав художньої літератури, особливо фантастичні твори Жюля Верна. Захоплювався музикою і навіть аранжував деякі музичні твори. 1885 р. Михайло Петрович склав іспити зрілості в 1-й Белградській гімназії. Того самого року вступив на природничо-математичний відділ філософського факультету Белградської вищої нормальної школи.

Першою науковою працею молодого першокурсника можна вважати семінарську роботу „Про одну різновидність методу Граффе розв’язування числових рівнянь вищих степенів“ (1886). Вивчивши метод Граффе, Михайло Петрович ставить паралельну задачу і блискуче вирішує її. При цьому він показує значні знання і вміле використання багатьох понять математичного аналізу. 1889 р. Михайло Петрович завершив навчання у Вищій нормальній школі, після закінчення якої отримав загальну природничу освіту.

1890 р., успішно склавши вступні іспити, він став студентом Паризької Сорбони, де на нього мав вплив професор Таннері — керівник наукового відділення природничо-математичних наук у Сорбоні. Він допомагав молодому математику в науковій роботі, вводив його в науковий світ Паризька, а також професори Пікард і Пенлі.

Наприкінці навчання у Сорбоні М. Петрович підготував ґрунтovanу та оригінальну наукову працю у сфері диференціальних рівнянь на тему „Нулі або нескінченні інтеграли в диференціальних алгебраїчних рівняннях“.

21 червня 1894 р. Михайло Петрович склав іспит на науковий ступінь доктора математичних наук. Предметом дисертації молодого науковця було дослідження таких властивостей диференціальних рівнянь, які анулюють або перетворюють на нескінченні інтеграли цих рівнянь. Ця ґрунтована й оригінальна праця отримала схвалальні відгуки в науковому середовищі Сорбони.

4 липня 1894 року, закінчивши студії в Паризькі, молодий вчений повертається до Сербії. На батьківщині молодого науковця прийняли як людину нового мислення, енергійного і талановитого математика. В перші роки Михайло Петрович викладав математику студентам філософського і технічного факультетів вищої школи. За короткий час завоював авторитет і повагу у колег по роботі та студентів. Його нагороджено Орденом св. Сави 5-го ступеня.

Михайло Петрович проводить наукові дослідження в галузі теорії функцій, диференціальних рівнянь, алгебри. В 30 років він став автором близько 40 математичних праць, одним із провідних професорів вищої школи. Така творча активність була незвичною для Сербії XIX ст. 1898 р. вченого нагородили Орденом св. Сави 4-го ступеня. Указом від 5 березня 1903 р.— Орденом св. Сави 3-го

ступеня.

У лютому 1905 р. Петрович став професором новоутвореного Белградського університету, а в березні очолив кафедру математики філософського факультету. Перебудова вищої школи потребувала поповнення університету науковою літературою. На прохання ректора професор Петрович подарував Белградському університету 60 своїх наукових праць. Того самого року з нагоди 10-річчя викладацької діяльності Михайла Петровича нагороджено Орденом св. Сави 2-го ступеня.

На 1908/1909 н. р. М. Петровича призначають деканом філософського факультету. Саме тоді зачалається основа белградської математичної школи. І в цьому велика заслуга вченого: він завжди допомагав молодим талантам у їхніх наукових починаннях.

З початком Першої світової війни як резервний офіцер М. Петрович перебував у війську. Для потреб сербської дипломатії переїхав у Швейцарію, де працював у галузі криптографії: розробляв оригінальний метод шифрування таємних документів.

Також М. Петрович створив цікавий і досконалій спосіб знешкодження мінного поля. Ці роз-

Михайло Петрович (1868—1943)

робки були високо оцінені в Генеральному штабі військ: за заслуги перед батьківщиною Михайла Петровича нагороджено Орденом Білого Орла. Попри те, він написав працю „Теорема про алгебраїчні рівняння парного степеня“ (1916).

Після закінчення війни М. Петрович повернувся до викладацької роботи в Белградському університеті. 1925 р. засновано Товариство університетських наставників, членом якого став і він. Після створення Товариства студентів був обраний почесним його головою.

Був завзятим риболовом, вивчав історію сербського рибальства. Написав дві книжки, присвячені цій темі: „Белград — колишній центр великого рибальства“ і „Чердапські рибалки в минулому і сьогодні“, які становили значну етнографічну цінність у Сербії.

1931 р. Михайло Петрович разом із колегами з філософського факультету університету заснував відомий математичний часопис „Математичні публікації Університету в Белграді“.

За активну роботу в університеті він був удостоєний найвищої відзнаки Сербії: за видатні заслуги в науці та справі народної освіти Михайло Петрович був нагороджений Орденом св. Сави 1-го ступеня. Академічний скульптор Ч. Йованович створив бронзовий портрет академіка, який і сьогодні розташований в приміщені університету в Белграді. На його честь названо математичну школу Михайла Петровича.

Після оголошення війни 18 квітня 1941 р. Михайло Петрович як резервний інженер-підполковник добровільно з'явився в розпорядження Генерального штабу військ. Згодом потрапив до полону. У червні 1941 р. М. Петрович повернувся в Белград. Три місяці, проведені в Нюрнберзькому концтаборі, не миули безслідно для професора, він погано почувався, часто хворів. 21 листопада 1941 р. Михайло Петрович склав заповіт „Моя остання воля“.

Попри те, 1942 р. він закінчив дві свої книжки: „Арифметичні особливості рівносторонньої гіперболи“ і „Еліптичні функції, наближено виражені елементарними функціями“. Крім того, систематизував усі свої праці, розділивши їх на 19 книг. Ці твори згодом подарував бібліотеці Сербської Королівської академії, де вони були зареєстровані як „Математичні праці Михайла Петровича“. 8 червня 1943 р. М. Петрович помер. Поховали його в сімейному склепі на Новому кладовищі. 1968 р. у Белграді на честь 100-річчя від народження споруджено пам'ятник академікові М. Петровичу.

Наукова діяльність талановитого математика мала значний вплив на розвиток математичних

наук у Сербії. Вчений активно працював у галузі диференціяльних рівнянь і теорії функцій. Опублікував праці „Метод перетворення нескінченних рядів у визначені інтеграли“, „Невизначені диференціальні рівняння“, „Про один клас диференціальних рівнянь другого порядку“ тощо.

Науковець підтримував тісні зв'язки і вів ділове листування з французькими, югославськими, чеськими математиками. 1896 р. математики Франції обрали Петровича членом свого наукового товариства. Роком пізніше він став членом Югославської Академії наук і Чеської Королівської академії. 5 лютого 1899 р. Михайло Петрович був обраний дійсним членом Сербської Королівської академії.

У 1900 р. Петрович брав участь у роботі Міжнародного конгресу математиків у Парижі. 1902 р. був обраний секретарем Академії природничих наук. На VI з'їзді Сербської Королівської академії підняв актуальне питання про заснування часопису, де можна було б публікувати математичні праці членів академії. Тоді ж вийшла його нова праця „Про один клас диференціальних рівнянь першого порядку“, в якій розглянуто диференціальне рівняння виду:

$$F(x, y, \frac{dy}{dx}) = 0.$$

1908 р. у праці „Одна спеціальна трансцендентна функція і її роль в математичному аналізі“ М. Петрович вивів свою спеціальну функцію виду:

$$\Theta(Z) = \sum_0^{\infty} \frac{z^n}{n^n}.$$

1912 р. за видатні досягнення в математичній науці французькі математики обрали його членом Асоціації докторів наук.

Того ж року брав участь у роботі Міжнародного конгресу математиків, який проходив у Кембриджі (Англія).

Після Першої світової війни вийшла друком праця М. Петровича „Одна особливість диференціальних рівнянь“, в якій подано розв'язок рівнянь виду:

$$y^2 + 2a_0 + a_1 y y^1 + a_2 y^2 = 0.$$

У 1924 р. канадські математики запросили вченого на 5-й Міжнародний конгрес, який проходив у Торонто. На конгресі академік Петрович представляв СКА і Белградський університет. Як один з найвідоміших на той час математиків, був обраний заступником голови конгресу і керівником секції теоретичної математики.

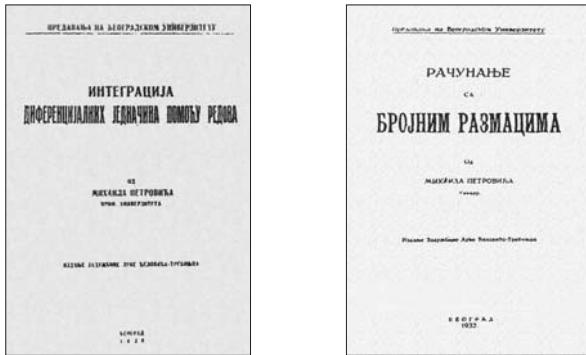
Михайло Петрович завжди пам'ятав про своє українське коріння. Підтримував теплі дружні стосунки з вихідцем з України Володимиром Варичаком, який жив і працював у Хорватії. Вони листувалися, обмінювалися математичними пра-

Професори Белградського університету.
Справа наліво сидять: Йован Жийович, Сима Лозанич, Йован Цвіч, Михайло Петрович; стоять: Мілич Радованович, Драголюб Павлович, Андра Стефанович, Любомир Йованович. 1905 р.

цями, думками та враженнями¹. Так, у 1921 р. М. Петрович написав працю „Одна особливість лінійних диференціальних рівнянь“. В. Варичак, опрацювавши цей матеріал, надрукував реферат, у якому високо оцінив працю свого колеги. Той своєю чергою опублікував реферат за працею В. Варичака „Інтерпретація теорії релятивності в геометрії Лобачевського“. 1923 р. Петрович посприяв виходу у світ книжки В. Варичака.

У „Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ“ є відомості, що товариство систематично обмінювалося матеріалами з Сербсь-

М. Петрович. Інтегрування деференціальних рівнянь з допомогою рядів. Підручник. Белград, 1938 р.

М. Петрович. Обчислення числових інтегралів. Підручник. Белград, 1932 р.

кою Королівською академією та Загребським університетом. Таким чином, українські математики мали змогу ознайомитися з науковими доробками М. Петровича і В. Варичака.

18 травня 1924 р. голова НТШ Кирило Студинський надіслав листа сербському математику М. Петровичу з проханням вислати біографію і список наукових праць для реєстрації його членом цього Товариства². Голова Математично-природописно-лікарської секції Товариства Володимир Левицький вів ділове листування з М. Петровичем і В. Варичаком з приводу обрання їх дійсними членами НТШ. 22 жовтня 1924 р. Михайла Петровича і Володимира Варичака обрано дійсними членами Товариства³.

1925 р. завдяки зусиллям М. Петровича і Б. Гавrilовича, а також Національного комітету математиків Сербська Королівська академія стала членом Міжнародного союзу математиків.

Окрему ділянку наукової творчості Михайла Петровича становить дослідження функцій, які в математичну літературу ввійшли під його іменем. Це функції виду:

$$F(x) = 1 + \frac{a_1}{1!}x + \frac{a_2}{2!}x^2 + \frac{a_3}{3!}x^3 + \dots,$$

$$F_1(x) = 1 - \frac{a_2}{2!}x^2 + \frac{a_4}{4!}x^4 - \dots,$$

$$F_2(x) = \frac{a_1}{1!}x - \frac{a_3}{3!}x^3 + \frac{a_5}{5!}x^5 - \dots,$$

де загальний коефіцієнт a_n визначається формулою:

Tut u та r є деякими дійсними скінченими функціями від t і не виходять за межі проміжку $a \leq t \leq b$. У праці „Зв'язок простих чисел і одного класу трансцендентних функцій“ (1925) М. Петрович встановив зв'язок між функціями $F_1(x)$ та $F_2(x)$ з допомогою простих чисел. Отримані результати мали практичне застосування для обчислення спеціальних функцій $F_1(x)$ та $F_2(x)$ з будь-яким наближенням. Ці наукові праці отримали високу оцінку сучасників.

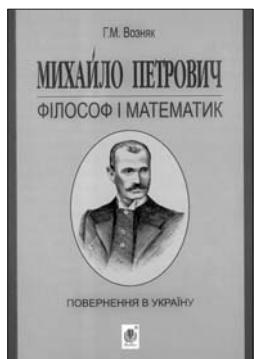
Михайла Петровича часто запрошували на математичні конференції, з'їзди, конгреси. 1928 р. учений брав участь у роботі VI Міжнародного конгресу математиків у Болоньї (Італія), на якому виступав М. Кравчук. Того самого року Асоціація французьких науковців обрала Петровича керівником Математичної секції цього товариства.

З 23 по 27 вересня 1929 р. у Варшаві проходив Перший з'їзд математиків слов'янських країн. Михайло Петрович представляв на з'їзді СКА. В числі інших славетних слов'янських математиків академік Петрович був членом Президії з'їзду. Тут обговорювалися подальші шляхи розвитку математичної науки й освіти, зміцнення співпраці слов'янських математиків. Того самого року польські математики обирають М. Петровича членом НТШ у Варшаві.

Дивує і захоплює надзвичайна творча активність 62-річного академіка. В квітні 1930 р. М. Петрович отримав фінансову допомогу від Белградського університету для наукового студіювання в Парижі. Також брав участь у роботі з'їзду французьких математиків. 1932 р. отримав запрошення на Міжнародний конгрес математиків, який проходив у Цюриху (Швейцарія). На конгрес сербські математики привезли перший випуск журналу „Математичні публікації Белградського університету“, який викликав зацікавлення у науковців.

65-річний М. Петрович публікував свої підручники „Обчислення цифрових інтегралів“ та „Інтегрування диференціальних рівнянь“. Ці книжки були дуже популярні серед студентів.

З 23 по 28 вересня 1934 р. М. Петрович разом із В. Варичаком та М. Салтиковим брали участь у роботі Другого з'їзду математиків слов'янських країн, який проходив у Празі. На з'їзді була зачитана праця Петровича „Про екстремуми інтегралу алгебраїчних рівнянь“. Тоді ж було вирішено привести в Белграді 1939 р. Третій з'їзд математиків слов'янських країн. Головою з'їзду пропонували обрати Богдана Гавrilовича, його заступниками — М. Петровича і В. Варичака. Два роки пройшли в інтенсивній під-

Г. Возняк. Михайло Петрович — філософ і математик. Повернення в Україну. Тернопіль, 2013 р.

¹ Трифунович Д. Летопис живота и рада Михайла Петровича.— Београд, 1969.— С. 283.

² Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ.— Львів, 1925.— Т. XXIII—XXIV.— С. 56.

³ Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.— Львів, 1925.— № 67—68.

готовці до з’їзду. Було надруковано матеріали, що мали розглядатися на засіданнях секцій. Та початок Другої світової війни перешкодив проведенню з’їзду слов’янських математиків.

На засіданні Сербської Королівської академії 27 березня 1939 р. М. Петрович був обраний представником СКА в Раді Міжнародного наукового союзу. В 1941—1942 рр. його обирають секретарем Академії природничих наук.

Михайло Петрович постійно публікував наукові статті, призначенні для викладачів й учнів гімназій, зокрема такі: „Про залежність між величинами в задачах“, „Хибні геометричні висновки із неуважно виконаних рисунків“, „Щікаві задачі в курсі шкільної стереометрії“ та ін.

Отже, М. Петрович плідно працював у галузі диференціальних рівнянь, теорії функцій, алгебри, інтегрального і диференціального числення, геометрії, теорії імовірностей, обчислювальної техніки, історії математики та методики викладання математики. Крім того, написав наукові праці з фізики, хемії, астрономії, океанографії. Михайло Петрович був надзвичайно ерудованою людиною, вільно володів французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською та українською мовами. Творча активність його дивує. Він був автором кількох оригінальних філософських концепцій, близько 400 наукових праць. Його науково-педагогічна спадщина є надбанням всього людського суспільства.

Григорій ВОЗНЯК

ОЛЕГ РОМАНІВ — НАУКОВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ, ЛЮДИНА

(До 85-річчя від народження)

21 березня 2013 р. виповнилося б 85 років Олегові Романову — видатному українському вченому, активному організаторові науки та громадському діячеві.

Народився вчений у м. Сокалі на Львівщині (тоді — у складі Польщі) у патріотичній родині вчителів. Його дитинство проходило у Варшавському воєводстві, де батьки вчителювали. 1939 р. родина повернулася до м. Сокалія, де О. Романів навчається у місцевій гімназії, а в 1945 р. закінчує з відзнакою Сокальську середню школу, яку нині названо його іменем.

Від 1945 до 1950 р. Олег Романів навчався у Львівському політехнічному інституті, який закінчив із відзнакою, отримавши диплом інженера-механіка. З 1950 по 1953 р. працював інженером, а згодом — старшим інженером Південного відділення тресту з організації та раціоналізації державних районних електростанцій та мереж. З 1953 по 1956 р. Олег Романів був аспірантом Львівського політехнічного інституту. Його науковим керівником і вчителем був відомий учений у галузі механіки деформівного твердого тіла, згодом академік Киргизької академії наук М. Леонов.

З 1956 р. вчений працював у Фізико-механічному інституті ім. Г. В. Карпенка (ФМІ) на посаді молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника, завідувача науковою

лабораторією, завідувача наукового відділу, заступника директора інституту з науково-дослідної роботи. Він не залишив свій рідний колектив до останніх днів свого життя. За день до смерті О. Романів брав участь у роботі Міжнародної конференції у м. Києві. З листопада 2005 року, перебуваючи у розквіті творчих сил і активно працюючи, Олег Романів відійшов у вічність.

Олег Романів — доктор технічних наук (з 1970 р.), професор (з 1973 р.), член-кореспондент НАН України (з 1985 р.), голова Наукового товариства ім. Шевченка (1989—2005), почесний член Товариства. Він — лауреат Державних премій України в галузі науки і техніки (1976, 1995), премії ім. Г. В. Карпенка НАН України (1988), заслужений діяч науки і техніки України (1998).

Наукова, науково-організаційна та громадська діяльність Олега Романова тісно пов’язана з діяльністю ФМІ, а також із відновленням діяльності і розбудовою Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, головою якого обраний 1989 р.

Олег Романів — один із провідних українських учених механіків-матеріалознавців, відомий в Україні та за рубежем дослідник технічної міцності конструкційних матеріалів. Він зробив вагомий внесок у розвиток науки про фізико-механічні властивості матеріалів, зокрема у розвиток механіки руйнування.

Олег Романів. Липень 2005 р.

З іменем О. Романова пов'язане створення та розвиток трьох основних напрямів у механіці руйнування: а) основ структурної механіки руйнування та міцності конструкційних матеріалів;

МЕХАНІКА РУЙНУВАННЯ

Основні напрями науково-технічної діяльності О. Романова

б) корозійної механіки руйнування; в) мікрофрактографії процесів руйнування.

Фундаментом для розвитку цих трьох напрямів слугували його дослідження 1960-х рр. про вплив високотемпературної термомеханічної обробки сталей на їх міцність та тріщиностійкість. Унаслідок цих досліджень О. Романів створив теорію механічної ефективності нової на той час термомеханічної обробки сталей, а в її основі — з позицій металофізики обґрунтував уявлення про переважальний позитивний вплив цього процесу на опір сталей руйнуванню відривом. Зокрема, було показано, що саме такий вплив дає можливість отримувати надвисоку втомну міцність сталі. На основі цих досліджень О. Романів у співавторстві підготував українською мовою монографію¹, а 1970 р. захистив докторську дисертацію.

Упродовж 1980-х рр. наукова діяльність О. Романова та очолюваного ним відділу була спрямована на формування нового наукового напряму — структурної механіки руйнування конструкційних матеріалів. Перші результати з цього питання висвітлено в одній із ранніх монографій О. Романова

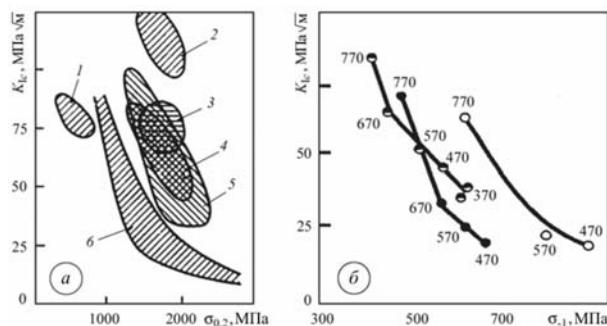

Романів О. М.,
Черепанова Г. І.
Термомеханічне зміцнен-
ня сталі. Київ, 1966 р.

Романів О. М., Зима Ю. В.,
Карпенко Г. В. Електронна
фрактографія зміцнених
сталей. Київ, 1974 р.

„Вязкость разрушения конструкционных сталей”². Тут із позицій механіки руйнування описано критерії структурної оптимізації різних класів конструкційних сталей, які поряд із високою міцністю

забезпечують також підвищений рівень короткочасної тріщиностійкості. Розвиваючи механіку руйнування, утверджуючи її нові характеристики, Олег Романів розумів, що тріщиностійкість матеріалів слід розглядати в комплексі з іншими фундаментальними властивостями. Так, він увів поняття діаграм конструкційної міцності матеріалів, які, з огляду на можливість свого поєднання, пов’язують дві контраверсійні характеристики — міцність та тріщиностійкість, даючи можливість на основі компромісу вибирати найоптимальніший варіант структурного стану матеріалу. З другого боку, такі діаграми дають можливість спрямовано поліпшувати цей стан саме з огляду конструктивної міцності металу. Області станів матеріалів із найвищими характеристиками міцності та тріщиностійкості розташовані у правому верхньому куті рисунків, наведених нижче. Дослідження О. Романова були спрямовані саме на досягнення таких станів. Так, він запропонував таке термічне оброблення сталей, яке б забезпечувало смугастість їх структури на макрорівні — з чергуванням міцної (крихкої) та низькоміцної (пластичної) фаз. Тоді тріщина, яка зародилася у циклічно навантаженому матеріалі (власне за такого втомного росту тріщини досягався найбільш позитивний ефект від термічної обробки), при своєму підростанні затуплювалась у пластичній області матері-

Діаграми конструктивної міцності: в’язкість руйнування
 К_{IC} — границя плинності $\sigma_{0.2}$ (а) для: маловуглецевих (1), метастабільних аустенітних (2), з ультрадисперсним зерном (3), термомеханічно оброблених (4), мартенситностарких (5) і високовуглецевих (6) сталей та
 К_{IC} — границя витривалості σ_{-1} (б) для хромистих сталей (○ — ШХ15; ● — 7ХВ; — 40Х). Цифри біля точок показують температуру відпуску (К) після гарчування

ялу і далі наштовхувалась на його міцну фазу. Це гальмувало ріст тріщини.

Особливих успіхів учений досяг у розвитку зasad структурної механіки втомного руйнування конструкційних сплавів. Зокрема, дослідив вплив основних категорій структурних факторів на опір поширенню втомних тріщин у межах повних кінетичних діаграм втомного руйнування як залежностей швидкості втомного росту тріщини від ДК — параметру напруженого стану у вершині тріщини. Саме ж керування структурою металу має на меті „зсунути“ кінетичні діаграми якомога правіше. Тут особливу увагу зосереджено на багатоцикловому припороговому рості тріщин та закономірностях формування порогів втоми, оскільки саме ріст тріщини з малими швидко-

¹ Романів О. М., Черепанова Г. І. Термомеханічне зміцнення сталі.— К., 1966.— 220 с.

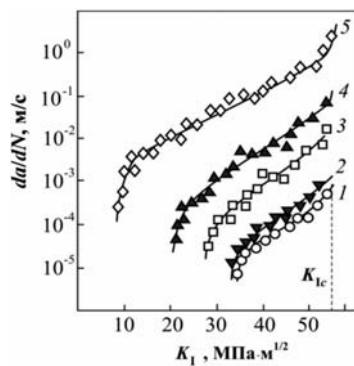
² Романів О. Н. Вязкость разрушения конструкционных сталей.— Москва, 1979.— 176 с.

стями переважно визначає довговічність елементу конструкції. Вивчено вплив на формування кінетичних діаграм величини зерна, холодної пластичної деформації, твердорозчинного легування. Ці дослідження дали можливість сформулювати правила структурної оптимізації сталей з позицій механіки втомного руйнування. За результатами цих досліджень створено концепцію порогів втоми конструкційних сплавів, що ґрунтуються на уявленні про формування порогової тріщиностійкості на основі ефективних складників напруженого стану у вершині тріщини, зумовлених геометрією та закриттям тріщини. Стан досліджені у галузі структурної механіки втомного руйнування О. Романів систематизував та узагальнив у колективній монографії³, що ввійшла у багатотомне видання „Механіка руйнування і міцність“ (за заг. ред. В. Панасюка). Авторам цієї праці 1995 р. присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Під керівництвом О. Романова одночасно було розгорнуто дослідження в галузі механіки корозійного руйнування металів та сплавів, тобто їх тріщиностійкості за дії корозійних середовищ та водню. Ці роботи мали істотне методологічне значення, оскільки регламентували поширення підходів механіки руйнування за умов дії агресивних середовищ. О. Романів запропонував підходи та методи оцінювання ефективних коефіцієнтів інтенсивності напружень у корозійно-механічних тріщинах з урахуванням їх складної морфології, а саме — галуження та затуплення вершини, а також врахування ефекту закриття тріщин. Це давало можливість коректно визначати напруженний стан у вершині таких тріщин, будувати вже ефективні кінетичні діаграми руйнування, використовувати їх для з'ясування механізму впливу зовнішнього середовища та спрямовано змінювати структуру матеріалу для отримання високого опору руйнуванню за дії корозивно-агресивних середовищ.

У працях О. Романова розвинуто також дослідження з адсорбційного зниження коро-

зійними середовищами опору росту тріщин у металах і сплавах. Вони ввійшли у створену академіком НАН України Г. В. Карпенком загальну теорію про роль адсорбції у фізико-хемічній механіці руйнування матеріалів. О. Романів разом зі своїм учнем Г. Никифорчиним провели критично важливий експеримент, який підтверджив роль адсорбційного ефекту у зниженні тривалої статичної тріщиностійкості високоміцної сталі. Річ у тому, що критики адсорбційного ефекту не вважали швидкодію середовища на тріщиностійкість металу доказом його впливу на зниження міцності, оскільки можна було припустити, що метал у вершині тріщини наводнюється через захоплення водню рухомими дислокаціями. Тому як сугубо адсорбційне середовище було використано високочистий (подвійного перегону) диметилсульфоксид (ДМСО) — рідину, яка принципово не могла бути джерелом водню. Було розроблено спеціальну методику оцінювання впливу такого середовища на тріщиностійкість сталі. Методика не давала можливості контактувати цій рідині з повітрям

Діаграми розтріскування сталі „швидкість росту тріщини da/dt — коефіцієнт інтенсивності напружень K_I “ 45ХН2МФА в:
1 — ДМСО; 2 — ДМСО+1% H₂O; 3 — ДМСО+10% H₂O; 4 — ДМСО+40% H₂O; 5 — H₂O

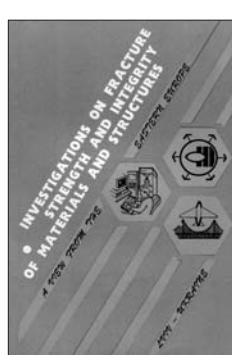
під час експерименту. Як наслідок виявлено істотний вплив середовища на тріщиностійкість, який можна було пояснити лише з позицій адсорбційного ефекту.

Розробка методів підвищення тріщиностійкості сплавів за дії корозійних середовищ — важливий розділ механіки корозійного руйнування, який розвинув у своїх працях О. Романів. На цій основі було створено новий клас інгібіторів корозії — інгібіторів росту тріщин у корозійних наводнювальних середовищах. Річ у тому, що традиційні інгібітори корозії виявилися малоекективними для гальмування росту тріщин, тому було поставлене завдання розроблення спеціальних інгібіторів росту тріщин, унаслідок чого з'явилася низка винаходів з оригінальною назвою „Інгібітор росту тріщин“.

Підсумки великого комплексу робіт, присвячених методології оцінювання та вивчення закономірностей формування корозійної тріщиностійкості сплавів, викладені в написаній у співавторстві монографії⁴, за яку авторів 1988 р. нагородили

Романів О. Н.,
Никифорчин Г. Н. Механіка
коррозійного руйнування
конструкційних сплавів.
Москва, 1986 р.

Oleg Romaniv. Investigations
on Fracture, Strength and
Integrity of Materials and
Structures. Lviv, 1993

³ Механика разрушения и прочность материалов: Справ. Пособие: В 4 т. / Под общ. ред. В. В. Панасюка.—К., 1990.— Т. 4: Усталость и циклическая трещиностойкость конструкционных материалов / О. Н. Романів, С. Я. Ярема, Г. Н. Никифорчин и др.— 680 с.

⁴ Романів О. Н., Никифорчин Г. Н. Механіка коррозійного руйнування конструкційних сплавів.—Москва, 1986.— 294 с.

загальноакадемічною премією ім. Г. В. Карпенка. Прикладом реалізації наукових розробок О. Романова у практику стало виготовлення та впровадження корозійнотривкого обладнання та трубопроводів великого діаметру з титану та його

Установчі збори Наукового товариства ім. Шевченка.
За столом Президії посередині сидить О. Романів. Львів, 21 жовтня 1989 р.

сплавів на Калуському виробничому об'єднанні „Хлорвініл“, за що йому у 1976 р. було присуджено Державну премію Української РСР в галузі науки і техніки.

Олег Романів — один із фундаторів мікрофрактографічного аналізу тріщиностікості конструкційних сплавів і на цій основі — мікромеханіки руйнування. Встановлено зв'язок між мікробудовою стартових „зон витягування“ і тріщиностікістю сталей та інших сплавів. Це дало можливість запропонувати фрактографічні способи оцінювання короткочасної тріщиностікості металів, адекватні способам оцінки цієї характеристики на основі трудомістких методів визначення критичного розриву тріщини (δ-критерій), а також J-інтеграла. Виявлено морфологічні ознаки росту втомних тріщин за зсувним механізмом, пов'язані з формуванням у зламі залежності від структури і деформації строкатості та борозністості. Показано, що припороговий ріст тріщини у високоміцних стальях здійснюється за механізмом борознистого квазівідколу. Проаналізовано зв'язок макрошвидкості росту тріщин із кроком мікроборозен у зламі від утоми. За результатами фрактографічного аналізу руйнування гартованих високоміцних сталей встановлено кореляцію між елементарними процесами міжзеренного відколу та характеристиками сигналів акустичної емісії. Підсумки фрактографічних досліджень О. Романова відображені в монографії „Електронна фрактографія зміцнених сталей“⁵.

У науковому доробку Олега Романова з проблемами про матеріали понад 400 наукових праць і авторських патентів, серед них 16 монографій і довідникових видань. В 1970-х роках він опублікував дві монографії українською мовою, що було незвичним у той час для української технічної науки. Однак для О. Романова було принципово важливим зробити свій внесок, щоби українська мова функціонувала і в науково-технічній

ділянці суспільного життя України.

Наукова та науково-організаційна діяльність Олега Романова, активна підготовка наукових спеціялістів вищої кваліфікації були особливо плідними у період, коли він обіймав посаду заступника директора ФМІ з науково-дослідної роботи (1977—1990). Під його керівництвом підготували та захистили кандидатські дисертації 27 його учнів, з яких 6 стали докторами наук. Діяльність О. Романова стала вагомим внеском у розвиток наукової тематики інституту, його експериментальної бази, розширення науково-технічної співпраці з промисловими підприємствами країни, а також налагодження міжнародної співпраці та організації спільніх міжнародних заходів.

О. Романів — авторитетний учасник численних міжнародних форумів. Представляючи українську науку, він виступав із доповідями в США, Японії, Німеччині, Румунії, Польщі, Чехії, Франції, Канаді, Австралії, Нідерландах. Олег Романів був основним організатором (від СРСР) радянсько-британського семінару з питань корозійної втоми (Львів, 1980), а збірник доповідей видатних українських, російських та англійських учених — учасників цього семінару — було видано не лише російською, але й англійською мовами.

Ось із таким науковим доробком у галузі матеріалознавства, у повному розквіті сил як науковець, Олег Романів стає одним із головних подвижників відродження Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1989). З того часу він не-

Міжнародна конференція,
присвячена пам'яті І. Фещенка-Чопівського.
У Президії зліва направо: І. Паздрій, Б. Рильников, Ю. Бобало,
О. Романів (виступає), Ю. Чопівський, П. Чопівський,
Я. Гелетій. Львів, 27 вересня 2002 р.

змінно очолював НТШ, зробив особливо вагомий внесок в організаційну розбудову Товариства й утвердження його у всеукраїнську наукову інституцію. 1992 р. О. Романів був обраний генеральним

⁵ Романів О. М., Зима Ю. В., Карпенко Г. В. Електронна фрактографія зміцнених сталей.— К., 1974.— 207 с.

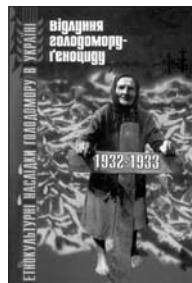
секретарем Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка.

Нові українські реалії, що виникли у зв'язку з розпадом СРСР та утвердженням Української державності, а також нові функціональні обов'язки Олега Романова як голови НТШ дали потужний імпульс для спрямування творчої енергії вченого в напрямку організаційної, науково-дослідної та науково-редакційної праці з проблем національного відродження, утвердження українознавства, а також з історії української науки в контексті славетних традицій діяльності НТШ.

ву буде Україна“ та „Чи стане Україна українською?“ Олег Романів є автором низки ґрунтовних статей з історії НТШ, його перспектив і майбутнього та ювілейної брошури „Наукове товариство ім. Шевченка. 130 років праці для України“.

Наукова одержимість, феноменальний організаційний хист Олега Романова перетворили Наукове товариство ім. Шевченка на солідну наукову інституцію — академію з численними територіальними осередками в Україні. Його зусиллями Товариству повернуто будинок НТШ у Львові на вул. Чупринки та Українську книгарню НТШ

Деякі видання Наукового товариства ім. Шевченка, які редактував Олег Романів

Наслідуючи традиції минулого, Олег Романів спрямовує діяльність Товариства на збереження історичної пам'яті та етнокультурних цінностей Українства, проводить широкомасштабні дослідження українознавства і суспільних проблем. З його ініціативи виходять друком оригінальні видання НТШ: „Відлуння голodomору-геноциду 1932—1933 рр. Етнокультурні наслідки голodomору в Україні“ (ред. О. Романів і Р. Кирчів); „Західноукраїнська трагедія 1941 р.“ у співавторстві з І. Федущак, книжка про життя та наукову діяльність Івана Фещенка-Чопівського (спільно з І. Богун). Олег Романів — один із активних ініціаторів видання Енциклопедії сучасної України, співголова Головної редакційної комісії цього видання.

Упродовж останніх 16 років Олег Романів — редактор і автор численних наукових видань НТШ, у тому числі „Вісника НТШ“, „Хроніки НТШ“, „Праць НТШ“. Він — автор приблизно 500 наукових публікацій суспільного та українознавчого спрямування, пов'язаних з історією української науки, українознавством та національним державотворенням.

Своєрідним підсумком політичних оцінок найгостріших проблем нових українських реалій є також дві окремі праці вченого: „Яку держа-

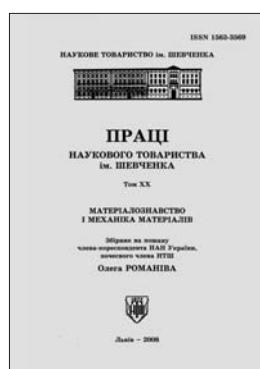
на просп. Шевченка, створено Дослідно-видавничий центр при НТШ (сьогодні його названо іменем О. Романова). Широкомасштабні зв'язки Олега Романова з діаспорними осередками НТШ сприяли успішній взаємодії та розвитку українознавства як провідного чинника утвердження Українства та нашої державності.

Комісії матеріалознавства і механіки НТШ підготували та за сприяння ФМІ випустили спеціальний збірник⁶ на пошану почесного члена НТШ, його багаторічного голову Олега Романова, відзначаючи 80 років від його народження. А 21 березня цього року відбулося спільне засідання Вченої ради ФМІ та згаданих комісій, присвячене 85 роковинам від народження О. Романова.

Усе своє життя, жертовно працюючи на благо Української держави, професор Романів блискуче продовжував справу своїх знаних попередників — Михайла Грушевського, Володимира Кубійовича, Кирила Студинського.

Його творчий інтелект, ерудиція і глибокий аналітичний розум дали можливість досягнути йому значних наукових висот і зайняти достойне місце у науковій еліті України та ввійти до когорти видатних українських учених сучасності.

Зиновій НАЗАРЧУК

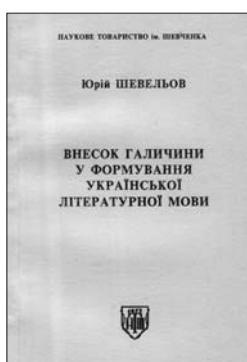

Збірник на пошану
Олега Романова
з нагоди 80-річчя від
народження

⁶ Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Том XX. Матеріалознавство і механіка матеріалів. Збірник на пошану члена-кореспондента НАН України, почесного члена НТШ Олега Романіва з нагоди 80-річчя від дня народження.— Львів, 2008.— 460 с.

УСНЕ МОВЛЕННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ КУЛЬТУРИ

У нашій звуковій реальності, цій дивовижній соносфері Планети, де до витворів небесних і земних стихій додалися звукошуми, привнесені бурхливим технологічним рухом, людині подаровано унікальне звукове середовище, вписане в її буття,— мовлене слово. Це найважливіша, найсутнісніша структура людського світу, найскладніша з усього, до чого людина докладала і докладає зусилля розуму і серця. Це надзвичайної сили даність. Вона живиться великою енергією духу, відтіноється тональним звучанням, мелодикою, збагачується „мовою тіла“, цим важливим каналом, що супроводжує мовлене слово, у ньому — своя гра темпоритмів, тембрів забарвлення, модуляції голосу. Усне мовлення діє на слухача манерою виступу, інтонацією; засоби інтимізації у ньому, по суті, безмежні: довірливий лад мови, лірично-інтимний, елегійно-урочистий, молитовно-благальний, співчутливий, приязнний, епічно-розвідний. Лише в мовленому слові слухач, який має здатність „чути“, відчує іронію, зухвалість, самовпевненість,

Юрій Шевельов. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів, 1996 р.

зверхність, роздратованість, байдужість, зневагу, гнів, докір, зневіру, лицемірство, лукавство, а чи приязнь, співчуття, привітність, доброзичливість, товариську прихильність. Комунікативна специфіка живого слова — неосяжна, як і гама людських почуттів. Письмо є вторинним, додатковим щодо усної мови і виникло як спосіб її фіксації. Це лише муміфікований образ усного мовлення. Мова на письмі, робить суттєву заувагу Ю. Шевельов, ніколи не дорівнює усній ні своїм діапазоном, ні активністю сприймання й переймання¹.

Коріння українського усного мовлення в сивій давнині², воно сповнене незображеного таїнства, в ньому багато такого, що, як поетично висловився І. Франко, „відчути треба“, „серцем зrozуміти“. Повністю збагнути сутність мови в традиційному значенні пізнання ми не спроможні, бо, як слушно сказано, люди вмонтовані в мову і не дано нам ніколи з цього вийти та подивитись на явище збоку. Сутність мови, як каже, приміром, М. Гайдегер, можна осягнути настільки, наскільки ми ввійшли

в її поле. І неспроможність повного її пізнання можна вважати, на переконання мислителя, навіть благом, бо таким чином ми втягуємося у виняткову сферу, де мусимо відчувати себе просто смертними³.

Звуковому мовленню властива велика вібраційна сила, а ритм і вібраційні рухи національної мови, як вважають, навіть суголосні з ритмами землі. Такими думками пронизані, приміром, есеї Нобелівського лауреата Чеслава Мілоша, для якого болісною була, зокрема, доля біженців. В есеї „Втрачені місця“ він писав: „Укоріненість“ є, напевно, постійною потребою людської природи. Можливо, це якось пов’язано з особливостями людського організму, а точніше, зі специфікою ритму. Знайоме і звичне дозволяє зберегти той самий внутрішній ритм, про який ми мало знаємо, але це не означає, що його не існує [...] Безперечно, прив’язаність людей до місць напрочуд таємничча⁴. До речі, давня медицина знала, що здоров’я людини залежить від ритму вібрації.

Той, що мало пізнаний внутрішній ритм мислитель вважає суттю людського життя. А оскільки світ, в якому ми живемо, підкреслює письменник, постійно пульсує та вібрує, то він керує нами і накидає власний ритм. Особливо драматичною зміна місця стає для людей вразливих, рефлексійних, творчих, тонкої душевної організації. Ч. Мілош солідаризується з тими, хто твердить про таємничий зв’язок, який поєднує творчість індивіда із землею його предків, із ґрунтом і світлом, звуками рідної мови⁵. Усе це формується у суб’єктивній, глибоко підсвідомій сфері. Очевидно, що під впливом глобалізації, міграційних процесів, „міксациї“ населення, часто спеціально спланованої, сила Духу Землі, її ще мало пізнаний голос помітно слабне.

Ця в недалекому минулому табуйована в Україні тема вже має своїх поважних дослідників. Приміром, багато положень, що безпосередньо стосуються генетичного типу українця, його менталітету, характеру поведінки (навіть залежно від регіону), подає, узагальнивши доробок багатьох своїх попередників і сучасників, Любомир Терлецький у ґрунтовній монографії „Етногенез українського народу“ (Львів, 2007). Про важливі для людини та соціуму досягнення науковців у цій сфері інформують наші медія⁶, підкреслюючи значення прив’язаності народу до свого природного середовища, яке споконвічно було основою його самозбереження, наголошуючи на ролі енергетичного потенціялу для здоров’я людини, її духовних пошуків.

¹ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови.— Львів; Нью-Йорк, 1996.— С. 26.

² Академік Л. Булаховський у праці „Походження української мови“ (К., 1956) пише: „Виникнення української живої (розмовної) мови [...] стосується віддаленого від нас часу, у тьмі віків захованих мов і племен...“

³ Хайдеггер М. Время и бытие.— Москва, 1993.— С. 272.

⁴ Мілош Ч. Велике князівство літератури.— К., 2011.— С. 85. Див. ще: Вейль С. Укорінення: есей // Вейль С. Укорінення. Лист до клірика: Збірник есей [перекл. з фр.].— К., 1998.

⁵ Мілош Ч. Велике князівство літератури.— С. 103, 108.

⁶ Див.: газ. „Високий замок“, 02. 10. 2012; Гетьман Володимир. „Дух Землі“ // Слово Просвіти.— 2013.— 6—12 черв.— № 22.

В одній із розвідок з проблем соціоекології читаємо: „У зв'язку з тим, що корінний етнос формується дуже тривалий час в однорідному природному середовищі, між ним і тим середовищем встановлюється гармонія. Кліматичні умови, неповторні навколошні ландшафти, особливості рослинного і тваринного світу, гравітаційного та магнітного полів, біохімія підґрунтя, ґрунту, поверхневих та підземних вод — все це значною мірою впливає на фізичні та психологочні властивості етносу, його соціотип, мову, мелос, традиції. Чим глибший родовід має людина, тим комфортніше почуває себе на своїй батьківщині, менше хворіє, має більшу життєву енергію”⁷.

Сьогодні є всі підстави говорити про те, що звукова мова має надзвичайно важливе значення в активізації біоритмів національного інстинкту, для зміцнення психофізичної структури національного типу, для мобілізації суспільства на основі етнонаціоналізму. Варто згадати В. фон Гумбольдта, який твердив, що в певних звуках прекрасно втілена „об'єднана енергія народу“ і в мовців вона „збуджує приблизно однакову енергію“⁸. Дивно органічну систему звуків вбачав у рідній мові Франко⁹.

Отже, усне мовлення — це не сухо лінгвістична проблема. З'ясування сутності звукової мови можливе на міждисциплінарному рівні, коли беруть до уваги різні наукові традиції, відповідні положення біології, психології, соціології, логіки, лінгвістики, а також теорії етносу, культурної антропології, загальної семіотики, користуються різними теоретичними й методологічними підходами тощо.

В усному мовленні, яке, як висловлюється польський дослідник Є. Бартмінський, є „живою“ субстанцією, породженою людським тілом¹⁰, різnobічно виявляється людська сутність — психічні особливості, інтелект, світосприймання, спосіб мислення, виховання, здатність називати, оцінювати, творити підтекст словесної дії, вміщати недомовлене; якраз у цій стихії людина виявляє свою спроможність успішно контактувати з іншими, впливати на них. Гнучкішою стає пам'ять, активізується воля; людина повинна зважати на сказане, вчитися слухати, мовчати, творити свій поведінковий текст.

Вічна проблема людського спілкування — це здатність реалізувати не лише свої природні можливості говорити, а й слухати, долати бар'єри, щоб чути сказане. У Святому Письмі кілька разів акцентовано увагу на тому, що між процесами слухати і чути, як й дивитися і бачити, часто виникає дисбаланс, що є суттєвою комунікативною перешкодою не лише для сприйняття інформації, а й для ефективного пошуку та пізнання істини (Мат. 13).

Уміти слухати — це, крім усього іншого, ознака вихованості, життя в Богоприсутності, це здатність зрозуміти когось, передбачити в опонента певну зернину істини, а в собі — не абсолютну і єдино можливу правду. Такий підхід сьогодні надзвичайно актуальний ще й з огляду на те, що, за

спостереженнями багатьох, люди в тому гомінливому, шаленому світі втрачають здатність слухати і чути. Філософ з Франції Аннік де Сузнель резонно зауважує: „Доки вухо вібрувало в гармонії зі звуками природи або з музикою, яка сама збудована в гармонії з внутрішніми структурами людини, остання себе не руйнувала. Галаслива ліхоманка міст, псевдомузика, яка лежить в основі галасу, що є нічим іншим, як дезінтеграцію звуку, славослів'я [...] — все це разом сприяє розростанню смертельних рослин нашого буття“¹¹. Дослідниця обґрутувала свій підхід до розуміння ролі вух у становленні і формуванні сутності людини, проспівала своєрідний „гімн“ вухові¹².

Найістотнішою ознакою усності є її звукова природа, яка протиставляє усне мовлення писемному, його графічній структурі. Сьогодні чимало причин зумовлює потребу пильнішу увагу приділити якраз вивченю природи мовленого слова, зокрема такого його різновиду, як публічне мовлення, і насамперед з уваги на соціальні моменти.

Дослідники категорії усності небезпідставно підкреслюють посилення важливості усної комунікації в сучасному суспільному житті, що, як вважають, є результатом кризи довір'я до передання інформації за допомогою друкованого слова, оскільки воно може зазнавати прихованих маніпуляцій. Натомість зростає переконання в гуманістичній цінності усного мовлення, яке глибоко пов'язано з індивідуальністю людини, є справжнім свідченням її суспільної позиції, вразливості та ментальності.

Постійно чуємо застереження про недостатню увагу до нашого мовленого слова, про його занедбаність, недбалство в ставленні до нього, про численні порушення вимовних норм, про втрату слуху до своєї мови, про загрозу втрати її самобутньої ритмомелодики, про елементарну необізаність із законами звукової організації тексту. А певний різновид ефірного мовлення вже нашого часу небезпідставно називають „потворюю для слуху“. Говоримо про фетишизацію писемної мови, про те, що саму душу, мелодію мови заганяють в букви, про шкідливе поширення в школі правила „пи-сати — як вимовляєш“.

Ми легко засвоюємо тезу про те, що в багатьох випадках наша писемна мова ґрунтуються на принципах, які зумовлені фонетичною будовою мови, але не завжди усвідомлюємо, що повної відповідності між звуками і літерами в українській мові немає. Приміром, буквосполучення -ться у дієслівних формах (сміється, змагається) потрібно вимовляти як -у'ц'a, літерний комплекс -ышся (миєшся, вчишся) — як -c'a. Злитий африкат дж артикулюємо не лише, коли

⁷ Бачинський Г. Український шлях у майбутнє // Універсум.— 1999.— № 1—2.

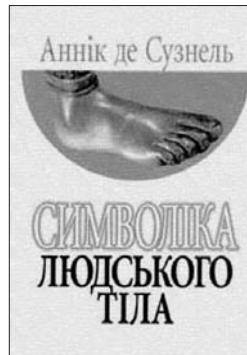
⁸ Гумбольдт В. Избранные труды по языкоznанию.— Москва, 1984.— С. 72, 82.

⁹ Франко І. Двоязначність і дволичність // Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах.— Львів, 2002.— С. 265.

¹⁰ Бартмінський Е. Оппозиция „устный — письменный“ и современный фольклор // Бартмінський Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Перевод с польского.— Москва, 2005.— С. 382.

¹¹ Аннік де Сузнель. Символіка людського тіла / Перекл. з французької З. П. Борисюк.— К., 2003.— С. 423.

¹² Там само.— С. 415—439, ще: 24, 225 та ін.

Аннік де Сузнель.
Символіка людського
тіла. Київ, 2003 р.

відтворюємо написане (джміль, сиджу, саджанець, джаз); цей звук у певних позиціях позначають літери Д, Ч, Т. Так у словах *сліДчий, віДчай, віДжилий, швиДше, ліЧба, оТже* на місці виділених літер відповідно до нормативної вимови потрібно артикулювати злитий дж. А літера Т у позиції перед Ч повністю асимілюється у словах *отче* (звертається переважно до священиків, перше слово щоденnoї молитви християн), *хуйт* та под.— вимовляємо подовжений Ч: *очче, хуччий*.

Асимілятивні процеси зумовили, що в сполученні Д+С, Д+Ц, Д+З літера Д позначає вже інший африкат — дз. Його артикулюємо у словах *відси, рекордсмен, звідціля, відзнака* (звуки с, ц, з — зберігаються у вимові).

Згідно із загальною тенденцією збереження дзвінкості приголосних (дуб, стежка, дядько) і одзвінчення глухих перед дзвінкими, що властиво українській літературній вимові, літера К у словах *ВелиКдень, аяКже, анекдот, еКзамен* позначає дзвінкий, проривний, задньоязиковий [Г]. Одзвінчується глухий Т у слові футБол та ін. Ця тенденція проявляється й на стику слів. Приміром, у словосполучках *наШ брат, лиШ би, таK годиться, туT би, тиX днів, оСь де, не плаЧ же*, виділені літери втрачають своє пряме звукове значення, на їх місці виникають дзвінкі Ж, Г, Д, Г, З', Дж. Ще одне зауваження: літера В не завжди позначає лише сонорний губно-губний чи губно-зубний звук (*вуха, вода, віра, сивий*), а й характерний для нації національної мови нескладотворчий звук ю. Його особливості: близький до голосного, але не утворює складу, не може бути наголошеним; буває на початку слова перед приголосним, всередині і вкінці слова після голосного (*воУк, жоУтий, ўпаУ, ѿстаУ*); прийменник В перед приголосним теж артикулюємо як ю. Як приклади — назви творів нашої класичної літератури: „В дорозі“ (М. Коцюбинський), „В катакомбах“ (Леся Українка), „В неділю рано зілля копала“ (О. Кобилянська). І не обов'язково в таких випадках вживати лише літеру У, як вимагає наш право-пис. Для мовців, у яких невнормована артикуляційна база, орфоепічні норми літературної мови не набули автоматизму, вимова нескладотворчого ю становить певні труднощі; зокрема це стосується російськомовних, які часто замість нього артикулюють глухий Ф (жофтий, флаф, фстаф, Кийф, депутатіф). Це лише окремі зауваги щодо особливостей нашого мовленого слова, зокрема щодо співвідношення між буквами і звуками.

Серед багатьох чинників, які можуть допомогти в цій справі, ефективною є орієнтація на музику. Варто згадати з цього приводу думки індійського філософа-містика, видатного представника східної школи суфізму, музиканта кінця XIX — початку XX ст. Хазрата Хана. У книзі „Містицизм звуку“ автор, розмірковуючи про закон гармонії і пропорції, розкриваючи містичну силу звуку, його

сакральність, переконливо показуючи значення музики в житті людини, що прагне задовільнити спрагу духовності, підкреслює єдність музики і мови. На його переконання, на зорі людства не було тієї мови, яку маємо сьогодні, а була *лише музика*. Спочатку людина передавала свої думки і почуття низькими або високими, короткими або протяжними звуками. За допомогою багатоманітних музичних засобів, витворюваних голосовим апаратом, людина передавала свої почуття. Язык, торкаючись різних точок у роті, а також губи, різним способом розтулюючись і стулюючись, витворювали різноманітні звуки. Групуючись, звуки складалися у слова, які, залежно від голосо- і звукоутворення, закріплювалися в різних значеннях. Музика, а в трактуванні автора, музика — це гра на інструментах, пісня, танці, поступово перетворювалася на мову, і „*мова, твердить філософ, ніколи не спроможна звільнитися від музики*“¹³.

На переконання Ф. Ніцше, одного із засновників „філософії життя“, найбільш переконливим у мовленні не слово, а тон, сила, модуляція, темп, *тобто музика зі словами*, пристрасть за цією музикою, особистість за цією пристрастю, все те, що не може бути написане.

Українська мова — і це визнано авторитетними експертами — милозвучна, приємна, мелодійна, легка для співу, як кажуть, „наспівна“. Лише з її наспівності, яка глибоко пройняла бездонні надра мовної стихії, могла виникнути така величезна кількість народних пісень, які не перестають захоплювати, живлять творчість багатьох. Музикальність і наспівність виявляються в акцентно-ритмічній структурі мови, а загалом — в інтонації слова і речення, у ритміці. Національна специфіка мелодики слова, його наспівність ще не стали об'єктом спеціального дослідження, хоч спостереження засвідчують: мелодичний малюнок українського слова зосереджений на другому перед наголошеним її кінцевому складах, що відзначаються найбільшою тривалістю, яка дає час, щоб, як висловлюється Н. Тоцька, „виспівати національну мелодію“.

Але перебуваючи в стихії мови, людина не завжди здатна належно оцінити цю даність. Слово, пісня, музика не лише співіснують, а тісно переплітаються, становлять одне ціле. Приміром, фольклористам відомо, що мати Панька Куліша говорила з ним піснями, бо пісня була в неї не забавкою, вона *піснями думала*¹⁴.

Уже наш сучасник, дослідник невербальних засобів людини Гр. Крейдлін, на основі багатого емпіричного матеріалу, зібраного переважно з класичної російської літератури, у розділі про паралінгвістичні засоби — голос і тон у мовленні та культурі, розгортаючи тезу про єдність музики і мови, переконливо стверджує, що музика і слово переплітаються, взаємодіють з найрізноманітнішими явищами і процесами людського буття і набувають нових естетичних та етичних значень. Тони і звуки, гами й палітри, ритми, акорди і каданси виходять за межі того простору, які їм визначено, і входять як компоненти моделей мови і мовлення, стають одиницями моделей життєвих вчинків, способу думки і самого життя. Каданси як складні фрази, що виконують роль гармонійного завершення музичного твору чи його частини,

Хан Х. И. Мистицизм звука. — Москва, 1998 р.

¹³ Хан Х. И. Мистицизм звука.— Москва, 1998.— С. 233.

¹⁴ Гарасим Я. Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору.— Львів, 2010.— С. 250.

вбачають у характері людини, вважають, що вони впливають на формування самого її стилю¹⁵.

Могутній звуковий образ України, музикальну обдарованість її люду, велику музику незображені душі Генія „чуємо“ у творчій спадщині Шевченка (доречно тут згадати біблійне „хто має вуха, нехай слухає“. Мат.: 13, 43; Одкровення: 3, 13). Група слів, висловів, назв, пов’язаних з поняттям „музика, співати, грати“ у Шевченка надзвичайно велика, вони є у різних текстах. У нього співають ідучі дівчата, плюгатар співає, козаки пливуть собі та співають, співають сліпий Степан з батьком, співають кобзарі, а Перебендя вміє підібрати для кожного його улюблену пісню, лірники Ісуса і Лазаря співають, співають амінь. Виспівує словоєко, співають півні, співає і плаче серце.

Педагогічні пошуки, практичний досвід, що правда, поки що небагатьох і ще мало поширеній у нас, переконують: дбаючи про збереження самобутності українського мовленого слова, слід орієнтувати на використання музики в навчальному процесі, насамперед активно пізнавати багатство нашої пісні. У цьому плані вартий на увагу посібник з риторики Ю. Єлісовенка¹⁶. У системі завдань, що мають закріпити теоретичний матеріал (виробити відповідний тип дихання, поставити голос, визначати його висоту, силу, об’єм звучання, гнучкість, діапазон, мелодику, лад, тональність, показати неповторність українського мовленого слова тощо), є тексти сорока пісень, поширені у нас — народних, романські, релігійних, патріотичних. Тексти пісень підібрано дуже вдало: у них наше життя, радощі, глибина шляхетного чуття, сподівання, молитва за країну долю України, віра в добре прийдешнє.

Автор не лише дає артикуляційно-акустичну характеристику звуків, а й звертає увагу на їхню роль у мовленні. Слушно, приміром, підкresлює, що голосні є опорою мови, основним складником мовлення, каркасом, на який нанизуються приголосні. В самій їхній основі закладено музикальний тон. Серед голосних педагог доречно виокремлює звук О, наголошуючи, що це один із найтипівіших голосних звуків нашої мови, ніколи не змінюється на А, навіть незначний призвук А, що характеризує, на жаль, вимову деяких наших мовців, вважається ненормативним. Він зручний для співу, у наголосіній позиції навіть подовжується (зоорі, вооду, доопуск). Має рацію дослідник, стверджуючи, що цей звук допомагає творити невимиращу славу мелодійності і чарівності української мови¹⁷.

Частотність звука О у нашій мові висока, його домінування визнане, приміром, він наявний у закінченні клічного відмінка багатьох іменників: Миколо, мамо, сестро, Марійко, Іванівно, зіронько, калино, нагадує нам про свою функціональну силу в закінченні багатьох дієслівних формах (пишемо, жартуємо, підємо, зробимо, заспіваймо, привітаймо), є в закінченні низки чоловічих імен, у т. ч. здрібнілих: Сашко, Андрійко, Данило, Ромко (пор. російські — Саша, Рома, Петя, Вася), любить з’являтися на місці звуків І, Е: кінь — коні, вечера — звечора, женити — жонатий, чарує повноголоссям: солодкий, володіти, колотити, боротьба, охорона, коровай, коротко; цей звук гарно презентує українськість прізвищ на -о,

-енко: Франко, Гречило, Покотило, Григоренко. Оте наше чарівне О уміє навіть збагачувати собою слова, у яких його немає, виступаючи у суфіксах здрібніlosti -ок, -очок, -онък, -очк: саб-садок-садочек, дуб-дубок-дубочек, зірка-зіронька, веселка-веселочка.

Варто згадати ту велику кількість пісень — жартівливих, „поважних“, маршових, церковних („Ой що ж то за шум учинився“, „Ой не шуми, луже, зелений байраче“, „О, Україно, о, люба ненько, тобі вірненько присягнем“, „Ой радуйся, земле, Син Божий народився“), у яких звук О (разом з іншими голосними) налаштовує на вертикальний, „заокруглений“ і навіть „широкий“ тип мовлення, характерний для українців. Отже, це не просто вигук, а своєрідний орієнтир, специфічний камертон. Уже немовляті мати, мабуть, несвідомо закладає у підсвідомість космічної сили красу цього звука, приспівуючи „Ой, ходить сОН кОлО вікОН, а дріМОта кОлО плОта“.

Разом з правильно артикульованими наголосами голосними заднього ряду У, А звук О дає змогу втримати напружно-силовий наголос, уникнувши „хвилеподібного“ мовлення, яке виникає тоді, коли мовець застосовує лише силовий наголос, скорочує склади.

Складна мовна ситуація в Україні, агресивні, вироблені не без допомоги „князя світу цього“ заходи обмежити у вживанні мову корінного населення, деформувати, перетворюючи її на жалюгідну подобу мови чужинецької, вимагають від усіх нас берегти і плакати наше живе слово, усвідомлюючи, що без активного, безперешкодного функціонування звукової мови національна мова втрачає джерело поповнення, збіднюються її ресурси.

Святий обов’язок покладено на інтелігенцію, людей усновної професії — постійно дбати про збагачення свого мовлення, демонструючи високий рівень мовленнєвої культури, здатність активізувати закладені в ній потенції, відходити від невіправданих кальків (до сих пір, скоріше всього, тим не менше, розберуся в цьому питанні, в першу чергу — замість досі, найімовірніше, а попри те, з’ясую/вивчу питання, насамперед). Пам’ятати, що єдина українська літературна вимова дає силу для виховання нації, збереження її культури. Робити все можливе для утвердження державної мови — символу нашої присутності у звуковому просторі Планети.

„Свою Україну любіть“ — нагадує нам про наш святий обов’язок перед Богом і світом Шевченко, і як рефрена найсокровенніших дум і сьогодні звучать слова:

Всім серцем любіть Україну свою,
І вічно ми будемо з нею.

Олександра СЕРБЕНСЬКА

¹⁵ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык.— Москва, 2002.— С. 276.

¹⁶ Єлісовенко Ю. Ораторське мистецтво. Постановка голосу й мовлення: Навч. посібник.— К., 2008.

¹⁷ Там само.— С. 84, 122 та ін.

Юрій Єлісовенко.
Ораторське мистецтво
Постановка голосу й мовлення. Київ, 2008 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР „ВЕСЕЛКА“ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ОЛЕКСАНДРА ТИМЧЕНКА (30-ті РОКИ ХХ ст.)

На початку 1934 р. дописувач львівської газети „Новий час“ під криptonімом „яр.“ гірко іронізував: „На терені нашого краю запанував, головно останніми роками, театральний хаос. Приповідка: „Не маєш що робити, вступай до театру“ — вповні виправдана. Театрів як грибів по дощі“¹. А визначний критик та історик театру Степан Чарнецький так коментував критичну неконтрольовану культурну ситуацію на західноукраїнських землях 20—30-х років ХХ ст.: „До безжничного абсурду докотилася легкість у здобуванні концесій на український мандрівний театр. Дістають її третьорядні актори, які ніколи нічим в житті не дали доказів і не дають запоруки, що суміють театр вести на сякім-такім мистецькім рівні, дістають аматори, для яких все те малосерйозна забавка; в останнім часі стали хлопотати за концесію (в деяких випадках з успіхом) вислужені військові“². Справді, у той час театр вимушено став пристановищем для низки безробітних політімігрантів із Наддніпрянщини, для багатьох галичан, волинян, державою позбавлених можливості реалізуватися в інших сферах, та й „щедрість“, із якою польська влада роздавала ліцензії на театральну діяльність, була спрямована проти консолідації українських сил.

Але є у цій гострій статті С. Чарнецького (підписаний псевдонімом Тиберій Горобець) і натяки на конкретні колективи — серед них, вочевидь, і на трупу „Веселка“ під керівництвом сотника Олександра Тимченка...

Учасник національно-визвольних змагань, досвідчений адміністратор українських хорів і театрів, близький конферансє, співак і актор Олек-

сандр Данилович Тимченко народився 9 лютого 1892 р. у Києві³. У 1917—1920 рр. був у лавах Вільного Козацтва, старшиною 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Армії Української Народної Республіки, пройшов військовий вишкіл та отримав чин сотника⁴. У 1920—1921 рр. перебував у таборах інтернованих вояків УНР у Польщі (Ланьцут, Стшалково). Від 1921 р. адміністрував мандрівний Український хор, який створив Дмитро Котко (1892—1982) у с. Стшалково (Стрілково) із тaborян-наддніпрянців (мав дозвіл виступати лише на корінних землях Польщі — Приморському, Познанському, Верхньосілезькому воєводствах)⁵. „Адміністратором хору був Олександр Тимченко, який трохи краще від нас зізнав польську і німецьку мови і був великим оптимістом щодо нашого майбутнього,— згадував пізніше один зі співаків хору.— Він, жартуючи, говорив часто: „Зірка нашого хору щойно загорілася, а як і як довго світитиме, залежить лише від нас самих“⁶. У 1924 р. хор нарешті отримав дозвіл виступати на теренах усієї міжвоєнної Польщі й — уже як „Наддніпрянський хор Д. Котка“ — виступав на західноукраїнських землях⁷ (гастролював також у Німеччині та Чехословаччині). Імовірно, О. Тимченко співпрацював із хором аж до його остаточного розпуску в 1930 р. (тоді Д. Котко на запрошення митрополита Андрея Шептицького присвятив себе педагогічній роботі у львівській Малій духовній семінарії та в Українській жіночій гімназії сесстер василіянок). Упродовж 1931—1932 рр. керував як адміністративний директор т. зв. „Циганським хором та оркестром“⁸ (до літа 1931 р.), згодом —

Олександр Тимченко. 20-ті роки ХХ ст.

науково-популярній літературі про українського хориста та композитора О. Колянчука⁹ (Ярослав Дригинич?) За крашу славу українського театру. (Надіслане) // Новий час (Львів).— 1934.— 17 січ.— Ч. 11.— С. 2.

¹ Тиберій Горобець [Степан Чарнецький]. Під неділю // Неділя (Львів).— 1934.— 2 груд.— Ч. 47.— С. 7.

² Список артистів мандрівного Українського хору Дмитра Котка (квітень—серпень 1937 р.) // Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО), ф. 3, оп. 2, спр. 639, арк. 5.

³ Лист до редакції: [лист сотника Олександра Тимченка] // Поступ (Львів).— 1929.— Трав.— Ч. 5.— С. 188—189; З листів до редакції!: [лист сотника Олександра Тимченка] // Літопис Червоної Калини.— Львів, 1931.— Берез.— Ч. 3.— С. 3; Черв.— Ч. 6.— С. 9.

⁴ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939).— Львів, 2000.— С. 105. Детальніше див.: Дмитро Котко та його хори: статті, рецензії, спогади, документи / Редактор-упоряд. С. Стельмащук.— Дрогобич, 2000.

⁵ Кравчук М. Український професійний хор в Польщі // Український календар: 1968 рік.— Варшава, 1968. Цит. за: Дмитро Котко та його хори... — С. 33.

⁶ Прозорівський М. Український Наддніпрянський Хор Дмитра Котка // Назустріч (Львів).— 1934.— 1 груд.— Ч. 23.— С. 6.

⁷ Звіт Сколівського повітового староства про мандрівні театри національних меншин // Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. 2 сч., оп. 1 сч., спр. 1248, арк. 14.

„Наддніпрянською капелою „Дніпро“⁹. Паралельно концесією на ім’я О. Тимченка користувалися й інші музично-театральні колективи емігрантів з України, які чомусь рекламивали себе як „російські ансамблі“¹⁰.

Наприкінці літа 1933 р. О. Тимченко розпочав співпрацю із оперним співаком та драматичним актором, диригентом й оркестрантом (біолончель, контрабас) Нестором Горницьким (1906—1978). Випускник Музичної школи у м. Яворові (тепер — Львівської обл.), Консерваторії Польського музичного товариства у Львові (1929 р., клас контрабас проф. А. Гарванека; приватно навчався співу в Ол. Нижанківського, Ч. Заремби, Р. Любінецького, С. Крушельницької)¹¹, Н. Горницький на той час уже мав досвід роботи як оркестрант і як співак-соліст (ліричний тенор) в Українському народному театрі імені Тобілевича (Станиславів (нині — Івано-Франківськ), Львів) і в трупах Йосипа Стадника та його сина Яреми¹². Результатом співпраці став новий естрадно-театральний проект „Веселка“. (Варто зазначити, що у першій половині ХХ ст. функціонувало ще два колективи під такою самою назвою: аматорська трупа у таборі інтернованих воїнів Армії УНР у Каліші (Польща, початок 1920-х рр.) і мандрівна концертно-театральна трупа „Веселка“ (на українських землях під німецькою окупацією, прибл. 1941—1944 рр.). Але якийсь їхній прямий зв’язок із трупою Н. Горницького—О. Тимченка не простежується).

У газеті „Новий час“ від 11 вересня 1933 р. багатообіцяюче інформували: „Минулого тижня виїхав в об’їздове турне по провінції новозорганізований український ревійово-оперетковий театр „Веселка“, під упр[авою] Н. Горницького і О. Тимченка. В склад цього театру входять: пані Кульчицька-Горницька (субретка), Ірена Косакова (характерн.), С. Тарасевич (співачка). [Щано] ве: Горницький (тенор), Янішевський (гуморист), Гордієнко (характерн.), і О. Тимченко (конферансієр), Т. Смирнов (балетмайстер), М. Сливінський (капельмайстер) і інш. Театр має добру джезбенду в оркестру, власний балет, власні декорації і костюми. В репертуарі театру найновійті актуальні ревії та народні і сальонові оперетки“¹³.

Задекларований мистецький профіль колективу як театру оперети і ревю невилідковий. Оперета з огляду на музичність, легкість і пікантність сюжетів та розважальності була незмінно популярна у масового глядача. А ревю — естрадно-театральне видовище-огляд з іронічно гострою оцінкою сучасних подій і постатей зі сфери політики, культури, спорту — саме на зламі 20—30-х років ХХ ст. стрімко завоювало собі визнання на українському просторі та було в репертуарі усіх театрів як новинка. Тотальне захоплення цим жанром у Галичині у той час рецензент із журналу „Зіз“ під криптонімом „-альк.“ іронічно

⁹ Див.: Звіти Надвірнянського, Снятинського, Калуського, Жидачівського повітових старостств... // ДАІФО.—Арк. 13, 15, 92, 94 та ін.

¹⁰ Див.: Звіти Станиславівського повітового, воєводського управління // Там само.—Ф. 2 сч., оп. 1 сч., спр. 1248, арк. 21, 104 та ін.

¹¹ Медведик П. Діячі української музичної культури (Матеріали до біо-бібліографічного словника) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Музикознавчої комісії.—Львів, 1993.—Т. ССХХVI.—С. 396; Паламарчук О. Горницький Нестор // Енциклопедія Львова.—Львів, 2007.—Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови.—С. 557; Нестор Модестович Горницький // Офіційний сайт Львівської національної музичної академії імені Миколи Лисенка.—Режим доступу: <http://conservatory.lviv.ua/departments/kafedra-smichkovikh-instrumentiv/>

¹² Список артистів Українського театру Яреми Стадника (липень, 1933 р.) // Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 1, оп. 52, № 1653, арк. 11.

¹³ Український театр „Веселка“ // Новий час (Львів).—1933.—11 верес.—Ч. 202.—С. 6.

¹⁴ -альк. Дещо про наші ревії // Зіз.—1931.—15 листоп.—Ч. 16.—С. 5.

називав „ревіоманією“ і скептично зауважував: „Минув тиф, грипа, віспа, холера. Гадаємо, що й ревіоманія зайде“¹⁴.

У репертуарі Українського ревійово-опереткового театру „Веселка“ у першому сезоні переважали ревю: „Всі до „Веселки“, „Бомба сміху“ („Гумор сміху“), „Ловіть цукорки“ (прем’єра 16 лютого 1934), „Біг пес через овес“, а також ревю з мобільною назвою, де ситуативно підставляли називу міста чи села, у якому виступали, наприклад: „Прощай, Чернелиця“ або „Прощайте, Копичинці“. З оперет ставили: „Чорноморці“ М. Лисенка—М. Старицького за Я. Кухаренком, „12 дочок на відданні“ („Зальоти соцького Мусія“) М. Кропивницького, „Пепіна“ Р. Штольца, „Доріна“ Ж. Гільберта (прем’єра 17 лютого 1934), і — т. зв. народні штуки фарсового типу чи з тяжінням до мелодрами „Пошилися в дурні“ М. Кропивницького, „Міреле Ефрос“ Я. Гордіна, драма „Воскресення“ В. Чубатого.

Український Ревійово-Оперетковий Театр „ВЕСЕЛКА“
Дир. Н. Горницький і О. Тимченко.
Нараїв
9/9 — „Пепіна“ оперетка
10/9 — „Всі до Веселки“ ревія
11/9 — „Чорноморці“ оперетка
12/9 — „Прощай Нараїв“ ревія
З Нараїва театр іде до Бережан.

Український Ревійово-Оперетковий Театр „ВЕСЕЛКА“
Дир. Н. Горницький і О. Тимченко.
Бережани
15/9 — Прощайте Бережани — ревія
З Бережан театр іде до Підгаєць.

Анонси виступів театру „Веселка“ на сторінках газети „Новий час“. 30-ті роки ХХ ст.

Гастрольний маршрут театру пролягав у межах Східної Галичини. На відміну від презентативних труп, він виступав і в містечках, і навіть у селах. Наприклад, протягом січня—червня 1934 р. колектив відвідав Нараїв, Бережани, Саранчуки, Підгайці, Завалів, Золотники, Вишнівчик, Бучач, Золотий Potik, Ягільниця, Товсте, Устечко — Тернопільського воєводства; Гвіздець, Чернелицю, Чортовець, Обертин, Заболотів, Рожнів, Косів, Коломию, Станиславів, Тисменицю, Яблунів, Ходорів, Рогатин, Вигоду, Велдіж (тепер — с. Шевченкове Долинського р-ну), Брошнів, Рожнятів, Росільну, Солотвин, Битків, Надвірну, Делятин, Городенку, Хотимир, Серафинці — Станиславів-

ського воєводства; Озеряни, Пробіжну, Копичинці, Гусятин, Білу, Яблунів, Теребовлю, Струсів, Микулинці, Скалат, Велику Березовицю, Озірну, Залізці, Зборів, Тернопіль — Тернопільського воєводства та ін.

Однак, попри кількох визначних артистів у трупі та позірну широту репертуару, оригінальністю колектив не відзначався, він одразу поповнив групу „другопланових“ українських мандрівних театрів у межах міжвоєнної Польщі, яких у різний час налічувалося понад 20 (з приводу яких С. Чарнецький писав: „Одне слово — „Гей, розбрелося ти, українське горе...“¹⁵). У нечисленних відгуках про „Веселку“ лише нейтрально констатували, що це справді „ревійовий театр“¹⁶, або скupo звітували: „Вистави випали добре, публіки було доволі“¹⁷. Траплялися й прикір інциденти, про які преса обурено інформувала, наприклад: 8 грудня 1933 р. в с. Яблунів (тепер — Косівського р-ну Івано-Франківської обл.), де без попередження виставу було перенесено з холодної читальні „Просвіти“ до опалюваного польського приміщення (українська публіка збокутувала спектакль, бо театр... порушив клич „Свій до свого по своє“)¹⁸.

Показово, що коли Союз діячів українського театрального мистецтва, намагаючись ліквідувати „театральний хаос“ або хоч якось скординувати театральний процес, зокрема у Галичині, збирал в Львові 18 січня 1934 р. масштабну театральну нараду всіх українських колективів краю, „Веселка“ також була у списку запрошених¹⁹, а отже, її шанували (наступного року її вже не запрошували). Проте „нарада“ так і не привела до створення єдиного репрезентативного театру, більша частина постанов так і залишилася декларативною, а численні театри продовжували свої напівголодні мандри провінційними містечками і селами. Дописувач із Городенки (тепер — Івано-Франківської обл.) із сумом констатував, що хоч „Веселка“ і непоганий театр, але під час останніх виступів у їхньому місті та на вкотишніх селах публіки на виставах було вкрай

мало, а все через те, що й так багато українських театрів гастролює та й аматорські гуртки на місцях відтягають публіку²⁰.

Вочевидь, розчарований безперспективністю „ведення театру“, мистецький директор Н. Горницький ще в лютому 1934 р. покинув „Веселку“: віштувався актором до такого самого невеличкого і короткотривалого колективу із семи-дев'яти осіб „Артистичне турне Стефи Стадниківні“, успіх якого тримався насамперед на зірковому імені доньки Стадників, аристки українських польських сцен. (Пізніше аж до 1939 р. актор періодично працював у трупі „Заграва“, театрах Й. Стадника²¹, водночас робив спробу вести приватну трупу²². У 1939—1941, 1945—1967 рр. був викладачем кафедри струнних інструментів Львівської консерваторії ім. М. В. Лисенка (тепер — Львівська національна музична академія ім. Миколи Лисенка), у 1941—1944 рр.— солістом оперети та хормейстером в Українському театрі м. Львова (Львівському оперному театрі), останні роки життя давав приватні уроки співу, керував аматорськими колективами²³).

А досвідчений адміністратор О. Тимченко, одноособово очоливши „Веселку“ 18 лютого 1934 р.²⁴, залишився у театрі до припинення його діяльності.

В акторському складі Українського театру „Веселка“, крім уже згаданих колишньої аристки театру товариства „Руська“ (від 1916 р.— Українська) бесіда²⁵ і низки інших першорядних труп Ірини Коссакової та відомого своїми сольними вечорами гумору Володимира Яніщевського, були і такі визначні актори, як Максим Опар, Ярослав Чуперчук (співпрацював із О. Тимченком ще в ансамблі „Дніпро“), адміністратор Петро Лисецький, а також — на той час менш відомі Гаяла Мельниківна, Іванна Кочай (за чоловіком — Кононів), яка у цьому театрі 1933 р. дебютувала як актриса (спершу як скрипалька оркестру)²⁶. У 1934 р. коротко режисером театру працював колишній сотник Армії УНР та досвідчений театральний діяч Юрій Кононів, збагативши

Нестор Горницький. 1930 р.

¹⁵ Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині.— Львів, 1934.— (Науково-популярна бібліотека товариства „Просвіта“, кн. 11).— С. 161.

¹⁶ (-ий). „Веселка“ // Новий час (Львів).— 1933.— 12 жовт.— Ч. 226.— С. 6.— (Бережанська хроніка).

¹⁷ Театр „Веселка“ // Там само.— 1934.— 8 лют.— Ч. 29.— С. 5.— (Калуська хроніка).

¹⁸ Сумно з „Веселкою“ // Там само.— 20 січ.— Ч. 14.— С. 6.— (Яблонівська хроніка).

¹⁹ На ліквідацію театрального хаосу // Там само.— 13 січ.— Ч. 8.— С. 7.

²⁰ Гостина „Веселки“ // Там само.— 17 берез.— Ч. 60.— С. 5.— (Городенська хроніка).

²¹ Див.: Особові списки театрів Й. Стадника за жовтень 1935 р., квітень—вересень 1937 р. // ДАТО, ф. 3, оп. 2, спр. 536, арк. 1; спр. 639, арк. 6 та ін.

²² Див.: Заяви Н. Горницького і листування щодо отримання ліцензії на ведення театру (листопад 1934 — квітень 1936 р.) // ДАЛО, ф. 1 сч., оп. 52, спр. 1443, арк. 1—27.

²³ Медведик П. Діячі української музичної культури...— С. 396; Паламарчук О. Горницький Нестор.... С. 557.

²⁴ Новий час (Львів).— 1934.— 24 лют.— Ч. 41.— С. 6.— (Оголошення).

²⁵ Кононів І. Картини з театрального життя // Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва 1915—1975 / За ред. Г. Лужницького і Л. Полтави.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975.— Т. I.— С. 713.

репертуар побутовими драмами та перекладними комедіями²⁶ (можливо, був і мистецьким керівником, адже у деяких спогадах він фігурує як провідник „Веселки“).

У сезоні 1934/1935 рр. репертуар поповнився драмами „Батькова казка“ І. Карпенка-Карого, „На чужий коровай очей не поривай“ („Бувальщина“) А. Велисовського, „Страшна помста“ і „Тарас Бульба“ (обидві за М. Гоголем), комедією „Старички і дівчата“ С. Белої, „Відні дівчатка“ (прем'єра 1935 р.), „Восenna завірюха“ — невстановлених авторів, а також новими ревю „Парада „Веселки“, „Тинди-ринди!..“ та ін. Ареал гастролей залишився незмінним і типовим для більшості мандрівних галицьких труп. Мистецький рівень Українського театру „Веселка“ під дирекцією О. Тимченка — у звіті Станиславівського повітового староства на основі побачених від 22 листопада до 6 грудня 1935 р. 16 виступів („Парада „Веселки“ і „Гумор сміху“) — оцінено як „добрий“ і до фінансових зобов'язань театру претензій немає²⁷. У той самий час Калуське повітове старство — на підставі одного виступу 17 грудня 1935 р. — уже звітувало, що рівень „середній“, а фінансовий потенціял підприємства „слабкий“²⁸.

Третій театральний сезон для трупи О. Тимченка був особливо важким: колектив згорнувся до восьми-десяти осіб²⁹, репертуар, хоч і поповнився популярною на польських та українських сценах драмою „Несподіванка“ К. Г. Ростворовського та відомою з репертуару Українського народного театру ім. І. Тобілевича драмою „Отаман Пісня“ М. Чирського, глядачів не надто захоплював та грішив вторинністю. 1936 р. інформації про „Веселку“ майже не було на сторінках преси, хоч у звітах польської адміністрації колектив методично оцінювали нейтрально або й навіть позитивно (як-от, за період від 19 червня до 21 липня 1936 р.: мистецький рівень „середній“, фінансовий потенціял „добрий“³⁰). Згодом театр розпався.

1937 р. С. Чарнецький у своєму нарисі театрального життя (розділ масштабної „Історії української культури“), пишучи про „другопланові“ колективи на західноукраїнських землях, коротко зазначив: „Театр „Веселка“ під проводом Тимченка з репертуаром ревізовим від двох років не іздить“³¹.

Працюючи переважно на т. зв. хлібному репертуарі, театр О. Тимченка задовольняв первинну потребу видовища-розваги, втічі від страшної реальності, якої так шукала міжвоєнна публіка, раз у раз захоплюючись ілюзією кабаретів і кіно. Водночас у сфері ревю „Веселка“, хоч і виконувала свою функцію, доляючи соціальну інертність сатирою на суспільні, політичні, культурні відносини, таки не шукала власних шляхів (як-от, трупи Яреми Стадника, „Цвіркун“, „Богема“).

Попрацювавши впродовж кінця 1936 — 1937 рр. у відновленому Українському хорі Д. Котка³², О. Тимченко 1938 р. зробив спробу відродити давню „Веселку“ (трупа 15—16 осіб: окрім директора і його дружини Павлини Тимченко, були Остап Якимович, Ліна Ольшанська та ін.). Щоправда, ще більше змінів мистецький профіль колективу у напрямку побутового. У репертуарі, крім старих „Парада „Веселки“, „Отаман Пісня“ М. Чирського, „Несподіванка“ К. Г. Ростворовського, з'явилися драми „Маруся Богуславка“ М. Старицького, „Безталанна“, „Сербин“ І. Карпенка-Карого, „Запорозький скарб“ К. Ванченка-Писанецького, „Поцілунок Юди“ С. Белої, сатирична картина „В чужім пір'ю“ („В клубку пір'я“) Марійки Підгірянки, опера „Чар однострою“ Я. К. Турського (переклад із польської В. Вацика)³³. Згодом були додані опера „Запорожець за Дунаєм“ С. Гулака-Артемовського,

Укр. Театр. „ВЕСЕЛКА“ дирекція Олек. Тимченка.

Хотимір:

24. II. — »Працай Хотимір«.

Дня 18. II. ц. р. обняв і провадить дирекцію театру п. Олександр Тимченко. Дирекція заангажує до балету 2 панні. Зголослення зі світлиною слати на адресу театру: Городенка, »Нар. Торговля«.

**УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР „ВЕСЕЛКА“
дир. ОЛ. ТИМЧЕНКА
Станиславів—Кнігинин:
28. 7. »Поцілунок Юди«.
29. 7. »В чужім пір'ю«.**

Анонси виступів театру „Веселка“ на сторінках газети „Новий час“. 1933 р.

драма „Смерть за зраду“ („Зрада“) О. Южина-Сумбатова, „Його велике кохання“ (вочевидь, „Жидвихрест“ А. Козич-Уманської) та ін. (є загадки і про ревю „Хлюп-хлюп“, „Гайда, тройка“³⁴). Мистецький рівень — „добрий“, як свідчить станиславівський звіт за липень 1938 р.³⁵ Але глядачів на виставах „Веселки“ однаково було мало³⁶...

До кінця 1938 р. особовий склад „Веселки“ знову стрімко скоротився: у липні—вересні колектив театру з 13-ти осіб відвідав Загвіздя, Старі Богородчани, Підпечери, Микитинці, Крихівці (тепер — обидва у межах Івано-Франківська), Тустань, Єзупіль, Височанка, Боднарів, Сапогів,

²⁶ Кононів І. Картини...

²⁷ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 2279, арк. 211.

²⁸ Там само.— Арк. 196.

²⁹ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 2279, арк. 211, 196, 360(?) та ін.

³⁰ Там само.— Арк. 360(?).

³¹ Чарнецький С. Нарис історії театру // Історія української культури / Під заг. ред. д-ра Івана Крип'якевича.— Львів, 1937.— (Історична бібліотека; XIV зшиток — листопад 1937).— С. 690.

³² Список артистів мандрівного Українського хору Дмитра Котка (квітень—серпень 1937 р.)...— Арк. 5; З розповіді артиста хору Котка і „Трембіти“ Івана Дуди // Дмитро Котко та його хори...— С. 297.

³³ Звіт Станиславівського повітового староства про мандрівні видовищні та розважальні виступи на теренах повіту // ДАІФО, ф. 6, оп. 1, спр. 559, арк. 45.

³⁴ Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918—1939 роках // Студії мистецтвознавчі.— К., 2008.— Ч. 2 (22). Театр. Музика. Кіно.— С. 34.

³⁵ ДАІФО, ф. 6, оп. 1, спр. 559, арк. 45.

³⁶ Звіт Боднарівського війтівства про українські мандрівні театри на теренах волості (гміни) // Там само.— Спр. 573, арк. 6.

Мединю, Блюдники, Деліїв, Черніїв — Станиславівського воєводства³⁷, а в листопаді—грудні у Крихівцях, Тязеві, Сільці, Побережжі Станиславівського воєводства виступали лише вісім осіб³⁸. Про реальне економічне становище свідчить симптоматичний звіт: показавши „три аматорські вистави“ у селі Тязеві (тепер — Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.) 12—14 листопада 1938 р., трупа заробила... 114 злотих³⁹.

В огляді західноукраїнського театрального життя письменник і журналіст Володислав Ковальчук лаконічно і критично визначив місце театру „Веселка“ серед понад 15 мандрівних труп на території Галичини у 1938 р.: „У театратах М. Комаровського, Ол. Тимченка слід (помітно.— Р. Л.) й іноді добру волю піднести рівень вистав, та так узагалі треба сказати, що вони, як заробіткові підприємства, працюють не так для справи театрального мистецтва, як для проживку, часто зі шкодою для нашої культури“⁴⁰. Критик засуджував і прагматичну орієнтацію театру на розважальність, задоволення невисоких запитів масового глядача, і невизначеність репертуарної політики загалом, брак чіткої пронаціональної позиції... Однак приватна маленька провінційна трупа без міцної провідної ідеї на щось більше і не була спроможна: циркість і самопосвята, з якою грали актори, професіоналізм поодиноких виконавців — не змогли компенсувати численних матеріальних і мистецьких хиб.

На початку 1939 р.— розчарований у самостійній антрепренерській діяльності — О. Тимченко розпустив театр остаточно. „Веселка“ не витримала конкуренції на лінії поважного побутового репертуару (колектив був надто камерний, матеріальний потенціал надто скромний), водночас не змогла витворити самостійного обличчя у сфері розважального мистецтва. Виникиши на хвилі т.зв. ревіоманії, легка і нейтральна „Веселка“ зійшла з театрально-небосхилу, коли змінилися історичні обставини і національно-маркова культура мусила бути вагомою збросою у боротьбі кінця 1930-х років.

До вересня 1939 р. подружжя Тимченків працювало акторами у Наддніпрянському театрі „Старий Київ“ під керівництвом Миколи Крижанівського (1901—1963), який також мандрував турнами Східної Галичини із непретензійним, але

„належно виведеним“ побутовим репертуаром⁴¹; у 1939—1941 рр.— в Українському державному драматичному театрі ім. І. Франка у Станиславові, у 1942—1944 рр.— в Українському окружному театрі у Коломії під керівництвом Івана Когутяка (1891—1968)⁴²; від 1944 р.— в еміграції у Німеччині, де не припиняли театральної діяльності: 1945 р. грали в Українському театрі під дирекцією Омеляна Урбанського (1908—1997) у Мюнхені⁴³, у таборах переміщених осіб, зокрема від червня 1946 р.— в Українському драматичному театрі у Берхтесгадені⁴⁴ (Баварія), створеному з ініціативи Театральної секції Літературно-мистецького клубу табору „Орлик“ (ансамбл з 15 осіб, режисер Теодор Федорович)⁴⁵. А П. Тимченко — як талановита співачка і декламаторка — працювала до кінця 1940-х рр. ще й в Українському оперному ансамблі під керівництвом Богдана П'юрка (1906—1953) у Мюнхені.

Як і більшість колег-акторів на зламі 1940—1950-х років, подружжя Тимченків було змушене вийхати до США (Ньюарк, Нью-Джерсі?), де О. Тимченко передчасно помер⁴⁶. П. Тимченко пізніше повернулася до сина Юрія у Німеччину, за змогою продовжуючи займатися концертно-театральною діяльністю (наприклад, навіть у віці 72 роки декламувала уривки з „Мойсея“ І. Франка в Мюнхені на урочистому концерті до 85-ліття життя і 60-ліття священства Блаженнішого Патріярха Української греко-католицької церкви Йосипа Сліпого (4 червня 1977 р.)⁴⁷.

На жаль, детальнішу інформацію про діяльність „Веселки“ та її керівника не знайшла свого часу і редакція масштабного діяспорного видання „Наш театр“, про що свідчать заклики у пресі⁴⁸, а особливо показово — чисте поле на третину сторінки у кінці другого тому⁴⁹, де подано біографічні довідки про видатних діячів українського театрального мистецтва (вочевидь, до останнього перед гаслом „Тимченко Павлина“ залишали місце для гасла „Тимченко Олександр“).

Сьогодні бодай такою скромною загадкою повертаємо на батьківщину пам’ять про несправедливо забутого діяча національної культури О. Тимченка та його невеличкий, проте з такою оптимістичною назвою театр „Веселка“⁵⁰.

Роман ЛАВРЕНТЬЙ

³⁷ Звіт Станиславівського повітового староства про українські мандрівні театри на теренах повіту // ДАІФО, ф. 6, оп. 1, спр. 559, арк. 15.

³⁸ Там само.— Арк. 22 а.

³⁹ Звіт Боднарівського війтства від 22 листопада 1938 р. про виступи Українського мандрівного театру „Веселка“ О. Тимченко // Там само.— Арк. 19.

⁴⁰ Ковальчук В. Діяльність українських театрів у Галичині, на Волині й на Закарпатті // Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства / НТШ у Львові.— Львів, 1939.— Зош. II.— С. 101.

⁴¹ Оскол. „Старий Київ“ у Тернополі // Діло (Львів).— 1939.— 21 трав.— Ч. 114.— С. 14.— (Дописи. Тернопіль).

⁴² Див.: Зі святочної програми Коломийського театру // Воля Покуття (Коломия).— 1944.— 16 січ.— Ч. 3.— С. 6; Плєвако-Оранський Ю. Театр у давнину // Коломия й Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле / НТШ, Коломийський осередок.— Філадельфія, 1988.— С. 294—296, 298, 302.— (Український архів; т. 46); Гайдабура В. Театр, захований в архівах.— К., 1998.— С. 27.

⁴³ Урбанський О. Театральні мандри // Наш театр.— Т. I.— С. 814.

⁴⁴ I. K. З театрального життя табору „Орлик“ // Українська трибуна (Мюнхен).— 1946.— 20 жовт. Цит. за: Наш театр.— Т. I.— С. 401.

⁴⁵ Лужницький Г. Український театр після визвольних змагань // Наш театр.— Т. I.— С. 81.

⁴⁶ Б. Ш. Поминальний вечір по бл. п. Л. Тимченко // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк).— 1990.— 29 берез.— Ч. 59.— С. 7.

⁴⁷ Мюнхен відзначив ювілеї Патріярха // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк).— 1977.— 29 черв.— Ч. 148.— С. 1.

⁴⁸ Повідомлення управи Об’єднання мистецтв української сцени (ОМУС) та Видавничої комісії для видання другого тому книги „Наш театр“ // Там само.— 1978.— 20 трав.— Ч. 112.— С. 5.

⁴⁹ Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва 1915—1991 / За ред. Г. Лужницького і Л. Полтави.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1992.— Т. II.— С. 766.

* У статті використане фото із фондів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника („Нестор Горнишкій“) та фрагмент фото з архіву художника, краєзнавця з Рогатина Івано-Франківської обл. Олега Бойкевича („Олександр Тимченко“).